

SUI AUAI I FAIGA FA'AUPUFAI MA LE FA'AMALOSI'AUINA O TAMA'ITA'I SAMOA

VAEGA I: FA'AMAUUMAUGA MA FAUTUAGA

Leasiolagi Malama Meleisea, Measina Meredith
Muagututi'a Ioana Chan Mow, Penelope Schoeffel
Semau Ausage Lauano, Hobert Sasa
Ramona Boodoosingh, Mohammed Sahib
LAUMUA O SU'ESU'EGA O MATA'UPU TAU SAMOA
LE IUNIVESITE AOAO O SAMOA (NUS)

IULAI 2015

Australian Government
Department of Foreign Affairs and Trade

NATIONAL
UNIVERSITY
OF SAMOA

SUI AUAI I FAIGA FA'AUPUFAI
MA LE
FA'AMALOSI'AUINA O TAMA'ITA'I I SAMOA

Vāega 1: Fa'amaumauga ma Fautuaga

Iulai, 2015

Leasiolagi Malama Meleisea
Measina Meredith
Muagututi'a Ioana Chan Mow
Penelope Schoeffel
Semaau Ausage Lauano
Hobert Sasa
Ramona Boodoosingh
Mohammed Sahib

LAUMUA O SU'ESU'EGA O MATAUPU TAU SAMOA (CSS)
IUNIVESITE AOAO O SAMOA (NUS)
Le Papaigalagala, Apia, Samoa

Copyright (c) Centre for Samoan Studies, National University of Samoa, Le Papaigalagala, Apia, Samoa,
2015.

**Sui auai i faiga fa'aupufai ma le fa'amalosi'auina o tama'ita'i i Samoa
vaega 1 : fa'amaumauga ma fautuaga.**

**Leasiolagi Malama Meleisea
Measina Meredith
Muagututi'a Ioana Chan Mow
Penelope Schoeffel
Semau Ausage Lauano
Hobert Sasa
Ramona Boodoosingh
Mohammed Sahib**

National University of Samoa Library CIP entry

Sui auai i faiga fa'aupufai ma le fa'amalosi'auina o tama'ita'i i Samoa :
vaega 1 : fa'amaumauga ma fautuaga / Leasiolagi Malama Meleisea...
et. al. – Le Papaigalagala, Apia, Samoa : Laumua o Su'esu'ega o Mataupu
Tau Samoa, Le Iunivesite Aoao o Samoa (NUS), 2015.
vaega 1, 57 p. 29 cm.

ISBN 978 982 9003 70 6.

1. Women – political activity – Samoa. 2. Women's right – Samoa.
3. Women – Samoa – social conditions. 4. Women in politics – Samoa.
5. Samoa – politics and government. I. Leasiolagi Malama Meleisea.

Sam 305.42099614 Sui DDC22

Published by The Centre for Samoan Studies, National University of Samoa, Le Papaigalagala, Apia,
Samoa, 2015.

FA'AMALO I SAO TAU

E tele ni afio'aga, fa'alapotopotoga, ma matāgaluega, e o'o lava i sui taito'atasi na lagolagoina, ma sapasapaia le taumafaiga a le Su'esu'ega o Pulega i totonu o Nu'u (SLGRP), e ala i o latou sao ese'ese ma le tāua na tu'uina mai. 'Avea ia a'u e fai ma sui, o le matou auva'a na fa'atautaia lenei poloketi, e momoli atu ai la matou fa'afetai tele, i pa'aga uma, aemaise le Matāgaluega i le va i Fafo ma Fefā'ataua'iga o le Malo Ausetalia, na mafai ai ona tino mai lenei taumafaiga e ala i le fa'atupega mai le *Australian Development Research Awards Scheme (ADRAS)*.

E momoli atu foi le agaga fa'afetai i le lagolago faifaipea na tu'uina mai e le Matagaluega o Āoga, Ta'alogma Aganu'u e ala i faiā'oga ma asiā'oga, na nafa ma le fa'atautaiga o saili'iliga.

E faapea foi ona fa'afetaia le Matagaluega, o Tinā ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga Feso'ota'i, mo le ta'ialaina ma le fa'afoeina o feso'ota'iga i totonu o nu'u, auā le su'esu'ega o nu'u ma afio'aga. E le iti'iti le matou fa'afetai i Sui o Nu'u ma Sui o Tama'ita'i o Nu'u, mo le lagolago malosi o lenei taumafaiga. E le fa'agaloina foi le to'atele o tamali'i, o ē na saili iai le tofā ma le ūtaga loloto i vāega ese'ese o lenei saili'iliga, ma e aofia ai ma le afioga ia Tuioti Sakaria Taituave.

Mo tama'ita'i uma na avea ma sui tauvā mo le Palemene, na auai i totonu o lenei Su'esu'ega, e talitonu le agaga, o la outou sao tāua ua tu'uina mai, ua lē gata ina malamalama atili ai lenei matāupu, ae o le a avea lea ma molimau ola e fa'aosofia ai ni tama'ita'i e avea ma sui fa'aolioli mo le Palemene i le lumana'i.

O la'u fa'afetai mulimuli, e faasino lea i la'u aufaigaluega, i lalo o lenei poloketi, e aofia ai ma i latou o lo'o i totonu o le Laumua mo Su'esu'ega o Matāupu Tau Samoa, ma le Laumua mo Matāupu Fa'a-Saienisi i le Iunivesite Aoao o Samoa. Fa'atasi ai ma lau fa'amalo i e uma na lafo 'aso ma auai i lenei Su'esu'ega.

Fa'afetai mo galuega lelei uma,

Leasiolagi Professor Malama Meleisea
Faatonusili, Laumua o Su'esu'ega o Matāupu Tau Samoa
Iunivesite Aoao o Samoa

Fa'asologa o Ulu Mata'upu

FA'AMALO I SAO TAU.....	4
AOTELEGA	8
1. FOLASAGA	12
O le Sa'ili'iliga	12
O le Su'esu'ega.....	13
2. PŪLEGA A LE MALO.....	15
Faiga Fa'apalota	15
Fuataga mo le Si'itia o le Faitau Aofa'i o Tama'ita'i i Totonu o le Palemene.....	18
Taumafaiga Fa'alauiloa aua se Suiga Lautele.....	19
Tama'ita'i ma Faiga Palota Fa'a-palemene	20
3. PŪLEGA FA'A-LOTOIFALE	23
Faiga nu'u.....	23
Nu'u Māvae Fa'ale-agantu'.....	24
Tulafono mo Fono o Nu'u	25
Matai.....	28
Sui o Nu'u.....	29
Komiti o Āoga.....	30
4. TAMA'ITA'I I TOTONU O FAIGA-NU'U	32
Matai Tama'ita'i	32
Komiti a Tinā i totonu o Nu'u	34
Sui o Tama'ita'i o Nu'u	35
Tupulaga Talavou	36
5. O EKALESIA I LE PULEGA O NU'U	38
6. TULAGA TAU TAMAOAIGA	40
Umiaina o fanua.....	40
Pisinisi i Totonu o Nu'u	40
7. PA PUIPUI FA'A- UPUFAI MO TAMA'ITA'I	43
Fa'atulagaina o nu'u e fa'avaivai ai tama'ita'i.....	43
To'aitiiti matai tama'ita'i i totonu o nu'u fa'ale-agantu'.....	44
O sui tama'ita'i e fia avea ma sui o le Palemene e lē aloaia i le 14 mai le 41 itumalo palota fa'apalemene	45

E lē to'atele ni matai Tama'ita'i i totonu o Faigānu'u.....	47
E leai se maliega 'autasi i le Aganu'u Fa'asamoa	48
O le "vā-tapu'ia" o se talitonuga fa'ale-aganu'u e lē tonu lona fa'aogaina.....	49
8. UPU TOMULI MA FAUTUAGA	50
Sui Auai i Upufai o le Atunu'u	50
Auai i Faigānu'u.....	51
PUNA'OA O FA'AMATALAGA	55

AOTELEGA

O lenei ripoti, o lo'o tu'uina atu ai ni fa'amaumauga mai se Su'esu'ega, ma vaili'iliga o finagalo, fa'atasi ai ma le tāua o ni faiga fa'avae, ina ia maua ātili se malamalamaga i mafua'aga o lo'o pā puipua ai pea tama'ita'i, i le auai atu i totonu o Upufai (polokiki) o Samoa. O se tulaga e faigata tele ona fa'afeso'ota'i, le vālatalata o le faitau-aofa'i o tama'ita'i ma ali'i o lo'o tula'i mai i lenei vaitau, i totonu o le Malo ma isi galuega atia'e tau-tamāoaiga, ae talu mai ona Tuto'atasi Samoa, i le Tausaga 1962, e le'i ausia lava e tama'ita'i ni nofoa e silia ma le lima, o nofoa e 49 o le Palestene. O le tele o paea'iga o le Palestene, a le tasi pe lua ni tama'ita'i e fa'amaniuaina, ae tele foi ina tula'i mo na o le tasi se nofoa'iga. I le tausaga 2015, o Samoa na aofia i atunu'u na sili ona tulaga maualalo i le Lalolagi, i le faitau aofa'i o sui tama'ita'i i totonu o le Palestene, e tulaga 128 mai le 140.

O lenei Su'esu'ega na fa'atautaia i le fesoasoani ma le galulue felagolagoma'i ma le Matāgaluega o Āoga, Ta'aloga ma Aganu'u fa'atasi ai ma le Matāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u, ma Aga-Feso'ota'i mai ia Aperila 2013 – lulai 2015. O lo'o aofia ai (i) Su'esu'ega uma o nu'u fale-agantu'u ma pitonu'u i Samoa, i le auai ai o tama'ita'i i totonu o Faiga fa'aupufai ma fa'alapotopotoga mo le atina'eina o nu'u, e aofia uma ai nu'u ma pitonu'u i Samoa (ii) Suesuega o finagalo ma talitonuga mai i fa'alapotopotoga o nu'u e 30, o lo'o pā puipua le auai atu o tama'ita'i i totonu o faiganu'u, fa'atasi ai ma nu'u o lo'o taliaina tama'ita'i, ma (iii) fa'atalatalanoaga ma tama'ita'i, na avea ma sui tauvā i palota i tausaga ua tuana'i.

O nu'u ma āfio'aga, o le malosiaga sili lea o faiga palota i totonu o Samoa; ma o lo'o iai le lautele o tagata palota mai le 41 Itumalo palota fa'ale-palemene, sei vāganā ai Itumalo palota e 2. So'o se matai ua resitalaina fa'ale-tulafono, e mafai ona avea ma sui tauvā o le Palestene. O le filifiliga o se matai, e faia lea e suli matutua o se aiga potopoto, o ali'i fa'apea ma tama'ita'i, fa'atasi ai ma le lagolago a le nu'u e fa'asino iai lea suafa matai. O le resitalaina fa'ale-tulafono o so'o se suafa matai, e tatau ona faamaonia e le *Sui o le Nu'u*, le pepa talosaga e resitala ai. Se'ia o'o mai i le tausaga 1991, sā na o matai e mafai ona palota. A'o le pelepesite i lea lava tausaga, na tatala ai le tulafono, ma mafai ai loa ona palota tagatanu'u uma ua silia ma le 21 tausaga.

O lenei Su'esu'ega, na māua ai, o faiganu'u fa'ale-agantu'u a Samoa, o se fa'apogai sili lea i le tu'u iti'itia pe a avanoa mo tama'ita'i, e auai ai i totonu fa'ai'uga fai i faiga nu'u, o ta'ita'iga o ekalesia, pūlega o āoga, ma fa'alapotopotoga i totonu o afio'aga. O le leai o ni tama'ita'i i totonu o ta'ita'iga o nu'u ma Pūlega a ali'i ma faipule, e faigatā ai foi ona sao atu, pe va'aia, o avea ma ta'ita'i o le Atunu'u.

E tele ni tulaga fa'ale-agantu'u o lo'o avea ma pā puipui i le tula'i mai o tama'ita'i po'o le filifilia e avea ma sui o le Palestene. O faiganu'u fa'ale-agantu'u, ua loa ona fa'atautaia i luga o le ese'esega o mātafaioi fai ma tulaga o ali'i ma tama'ita'i, a'o le fa'afoeina aoao o ia pūlega, sa mātele lava ina faia e ali'i. O le fa'agāsologa o suiga o le soifuaga lautele ma le tamāoaiga, ua tele ai ina lē āmanaia le tulaga tauāloa fa'ale-agantu'u o "Tama'ita'i o le nu'u", ma ua fa'aitiitia ai ma le tauā o matāfaioi o komiti a tinā talu mai le 20 senituri.

O le aganu'u fa'asamo, e sili ona fetu'utu'una'i, tāofiofimamau ae toe fetāla'i, ma sa mafai ona fa'aofi i totonu ni suiga, e le gata i le soifuaga lautele, a'o tulaga tau tapua'iga mai le 200 tausaga ua mavae. Ua iai auala fou ua fa'aeaea ai tama'ita'i e tusa ma tulaga ua alia'e mai. Talu mai le vaitau 1960, ua fa'ato'ateleina le aofa'i o tama'ita'i ua fa'ae'e iai sūafa matai o aiga, ona o tulaga tauāloa ua mafai ona latou ausia i galuega fa'apea a'oa'oga, ae peita'i, ua na o le 5% o matai tama'ita'i o lo'o i totonu o nu'u ma āfio'aga.

O auala fa'ale-aganu'u e fa'aofigofie ai nei suiga o lo'o auaua'i malie mai pea. E ui ina fa'apea o le tele o nu'u, o lo'o aloa'ia lava matai tama'ita'i, ae peita'i e 19 nu'u, e lē o mafai ona talia lea tulaga, ona o ni fa'avae fa'ale-aganu'u. O lona uiga, e tusa lava pe fa'ae'e e suli o se aiga potopoto se suafa i se tama'ita'i, e lē mafai lava ona ia umia lea suafa fa'alekulafono, pe a lē aloa'ia e le nu'u. O se auala lea ua sili ona tāotāomia ai tama'ita'i o lo'o fia avea ma sui tauvā mo le Palestene, ona e tēlē le sao o pūlega a ali'i ma faipule o se nu'u i faiga palota, aemaise lava i nu'u e to'atele ai tagata palota. A fai e lagolagoina e le pūlega a ali'i ma faipule o nu'u se sui tauvā, e telē le avanoa e mafai ai ona manumalo lea sui i le nofoa o le Itumalo.

O le lape ta'atele o le auai o tama'ita'i i totonu o faiga-nu'u, ona o le to'alaiti o matai tama'ita'i o lo'o nōnofomau i totonu o nu'u ma āfio'aga, ma ua atili ai ona fa'aitiitia avanoa mo matai tama'ita'i e ofi atu i totonu o fono a ali'i ma faipule. O se tulaga ua faigata ona fuaina i ni fa'amatalaga pe fa'amāninoina ato'atoa, ona ua avea ma tu ma aga masani, ma ua lē fesiligia ai pea. A'o le mafua'aga ta'atele, ona o tu fa'ale-aganu'u i le *va tapuia*, pe a fai ni sūaga a ali'i, e lē talafeagai ona iai ni tama'ita'i, ona o le fa'aaloalo i le vā o le tuagane ma le tuafafine. Ae le'i fesiligia, po'o se mea talafeagai ona faia ia suaga i totonu o fono a nu'u, ona o se fonotaga e pito i sili ona tāua i se nu'u, auā o le mea mautinoa, o le ā leai ai lava se tama'ita'i, e fia auai atu i totonu o nei fonotaga. Peita'i, o le lē auai o tama'ita'i i totonu o le fono a ali'i ma faipule, o se tulaga e fa'amalosia atili ai talitonuga lautele o tagata, e o'o i talitonuga fa'ale-lotu, o fa'aiuga fai o le mātafaioi lea na'o ali'i. O se tulaga ua lē gata, i fono a ali'i ma faipule, a'o komiti o āoga, ae ua fa'aauau atu ai lava, i totonu o upufai o le atunu'u.

O le vāega 15 o le Fa'avāe o Samoa o lo'o tāmauina ai le fa'asāina o tulaga fa'ailogia tagata ona o se ali'i po'o se tama'ita'i. A'o le vāega 100 o lo'o fa'apea: *O le sūafa matai e tatau ona umia e tusa ai ma aganu'u fa'asamo ma lona fa'aāogaina, fa'atasi ai ma le tulafono e feso'otai ma le aganu'u fa'asamo ma lona fa'aāogaina'*. O le tulafono fa'atatau i le "Aganu'u fa'asamo ma lona fa'aāogaina" e lē o fa'amatalaina i totonu o le Fa'avae, po'o se isi lavā tulafono. Peita'i, o le tulafono taufa'aofi mo le teuteuina o le *Tulafono mo Fono o Nu'u, 1990*, e ono tu'uina mai ai le malosi'aga fa'ale-tulafono i le Pūlega a Ali'i ma faipule, e puipuia ai le Aganu'u Fa'asamo ma agaifanua, fa'atasi ai ma le puipuia o tu ma aga masani o nu'u ma āfio'aga, ma auala o fa'atautaiga. O se tulaga lea, o le a fa'amalosia atili ai nu'u, e tāmau tu ma aga masani e pei ona iai. O le pule po'o le malosiaga foi lea, o lo'o fa'aāogaina e nisi nu'u, e lē aloa'ia ai matai tama'ita'i.

E ui ina talitonu le vāega o su'esu'ega, i le telē o le sao aogā ma le tāua o lo'o faia pea e le Pūlega a ali'i ma faipule, faapea ma ekalesia, i le tausia o le sāogalemu lautele o Samoa i totonu o faiganu'u, peita'i, o le tavāvāeina ma le taotaomia o le leo o tama'ita'i i totonu o pūlega o nu'u, fa'atasi ai ma le atunu'u, o se auala ua fete'ena'i ma nisi o ātina'e, o lo'o fa'atulagaina a Samoa, auā le fo'ia o fa'afitauli o lo'o tula'i

mai. O nisi o nei fa'afitauli o lo'o fa'amauina i ripoti a le Malo, o le tulaga maualuga o ma'itaga lē mana'omia i tupulaga, o le alualu i luma o fa'amai pipisi mai feusua'iga, o tulaga fa'aletonu i pūlega o āoga i nu'u ma Itumalo, o sauaga i totonu aiga ma sauaga e fa'asaga i tama'ita'i, o le leai o se lagolago mo mana'oga o teine talavou i totonu o fa'alapopotoga i nu'u, o le le'i fa'asopolia o tui puipui o fanau ma pepe, o fa'afitauli i le fa'aāogaina o ava malosi ma fūala'au fa'asāina, taga o le mativā ma lē tagolima i nu'u ma āfio'aga, fa'apea ai puipuiga mai fa'ama'i pipisi. E mo'omia le iai fa'atasi o ali'i ma tama'ita'i e ta'ita'ia le fō'ia o nei fa'afitauli, ma e sili ona mo'omia le telē o se sao ma le leo o tama'ita'i i le fa'atulagaina o vāega e tatau ona ave iai le fa'amuamua.

FAUTUAGA

1. Tulafono mo Fono a Nu'u

O le Tulafono tau-fa'aofi mo le teuteuina o le *Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990*, o le a fa'alautele ai le pule o Pūlega a ali'i ma faipule (Fono a Nuu) e fa'ata'atitia ai latou *faiga fa'avae* ma ta'iala e mulimulita'ia i le faiga o *I'ugafono* o nu'u. O le vāega o lo'o fuafuaina i le Tulafono taufa'aofi, o le ā aloa'ia ai, fa'aletulafono le pūlega a ali'i ma faipule, e puipuia le aganu'u ma aga'ifanua fa'asamoa, ma malupuipuia ai tu ma aga'ifanua masani a nu'u, fa'apea faiga ma auala masani o fa'atautaiga. Mai i lenei su'esu'ega matou te fautuaina ai le Malo o Samoa, ina ia silasila toto'a i le tulaga tutusa o ali'i ma tama'ita'i i totonu o le Tulafono taufa'aofi mo le teuteuina o le *Tulafono mo Fono o Nu'u, 1990*, ma ia faia se fa'atalatalanoaga lautele e aofia ai vāega nei:

- Ina ia talafeagai tonu ma le Fa'avae (Vāega 15) e fa'atatau i le aiā tutusa o tagatanu'u, fa'atasi ai ma le aiā tatau o aiga potopoto, e fa'ae'e ai latou sūafa matai (Vāega 100), e tatau i le Tulafono taufa'aofi mo le teuteuina o le *Tulafono mo Fono a Nu'u 1990*, ona iai se vāega e lē mafai ai e le Pūlega a ali'i ma faipule ona faia ni tulaga fa'ailogia tagata, e ala i le tē'ena o se sūafa matai, po'o se aiā tatau o le matai, e auai ai, i totonu o le fono a matai o le nu'u, ona o tulaga o ia o sē ali'i po'o se tama'ita'i.
- O le Tulafono taufa'aofi mo le teuteuina o le *Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990*, ia iai se vāega e fa'amalosia ai le Pūlega a ali'i ma faipule, e fēutaga'i aloa'ia ma le *Nu'u o Tama'ita'i* ma *Faletua ma Tausi* i le tu'ufa'atasia o *faiga fa'avae* o le Fono a Nu'u, ma alafua e mulimulita'ia i le faia o *I'ugafono*.
- O le Tulafono taufa'aofi mo le teuteuina o le *Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990*, ia iai se vāega o *faiga fa'avāe* ma lona fa'atautaiga, e lima ta'ita'i ai le Pūlega a ali'i ma faipule, i le faia o *I'ugafono*. Ina ia tu'uina i le Peresetene o le komiti a tinā ma tama'ita'i po'o le *Sui o Tama'ita'i o Nu'u* le avanoa e fa'auluina ai pe tu'usa'o ia fa'afitauli ma atugāluga o le *Nu'u o Tama'ita'i*, i totonu o taualumaga o fono a matai, ae aua le faia mai fa'aalatua i *Sui o Nu'u*.

2. Le Fono Aoao a Eklesia So'ofa'atasi

O finauga i le tavāvāe eseina o tama'ita'i mai i matāfaioi o fa'aiuga-fai o nu'u, e mātele ina fa'avāe i talitonuga fa'ale-lotu na i lo'o fa'avāe fa'ale-agantu'u. E tusa ma le afa o i latou na fa'atalanoaina, e talitonu e tutusa lelei le tāua o le Pūlega a ali'i ma faipule, ma le Eklesia i tulaga faa-ta'ita'i o nu'u.

O le eklesia o se faleā'oga tāua tele mo le fa'atinoga o tulaga fa'ata'ita'i ma le lima foa'i, ma o lea, e mo'omia tele ai le ta'ita'iga a eklesia i le tapenaina o sui tauvā mo le Palestene. O Eklesia o lo'o ta'atele i totonu o nu'u, o le EFKS, Katoliko ma le Metotisi. O le eklesia Mamona, o lo'o i totonu o nu'u fa'apea ma itumalo. Ua loa ona talia le avea o tama'ita'i ma faifeau i le tele o atunu'u o lo'o iai le Metotisi ma le Eklesia Fa'apotopotoga Kerisiano, peita'i, o Samoa ua tuma'oti lana pūlega, ae o lo'o tē'ena pea le avea o tama'ita'i ma faifeau. O le Eklesia Katoliko ma le Mamona e mulimuli i tulafono a pūlega o le Eklesia Aoao mai fafo, ma e lē tuma'oti lona pūlega. E lē mafai ona avea tama'ita'i ma faifeau i le Eklesia Katoliko, a'o le tele o aulotu i Samoa, o lo'o ta'ita'ia ma faia a'oa'oga e *Fesoasoani*, ma e leai ni tulafono tusia fa'ale-eklesia, e tē'ena ai tama'ita'i mai ia tofiga, e ui ina o ali'i o lo'o umia uma ia tulaga i Samoa nei. O le Eklesia Mamona e tu'u ese'ese tiute ma tulaga fa'ata'ita'i o ali'i ma tama'ita'i.

Avea ia fa'amaumauga mai i lenei su'esu'ega ma fa'avae o le matou fautuaga i Eklesia o Samoa, e ala atu i lana Fono Aoao a Eklesia So'o-Fa'atasi, e tusa ai ma auala o fa'atautaiga a Eklesia ta'itasi, ina ia fa'autagia auala ma faiga e:

- Ave esealaoa'ia ai, pa puipui, i le tula'i mai o se tasi, e fia avea ma ta'ita'i i totonu o Eklesia, ona o le tulaga o ia o se ali'i po'o se tama'ita'i.
- Tu'u avānoa ina ia lagona ai le leo o tama'ita'i i totonu o pūlega ma ta'ita'iga o Eklesia i Nu'u.
- Si'itia le tulaga o Eklesia i le fa'amutaina o sauaga i totonu o aiga.

SUI AUAI I FAIGA FA'AUPUFAI

MA LE

FA'AMALOSI'AUINA O TAMA'ITA'I I SAMOA

1. FOLASAGA

O le Sa'ili'iliga

O lenei ripoti o lo'o tu'uina atu ai ni fa'amaumauga mai se Su'esu'ega aga'i i sui auai i totonu o upufai (faiga fa'apolokiti) ma le fa'aa'upegaina fa'ale-tamaoaiga o tama'ita'i i totonu o Samoa e ala i le lagolago a le Australian Development Research Awards Scheme (ADRAS) ma na amata ona fa'atautaia e le Iunivesite Aoao o Samoa, i totonu o le Laumua mo Su'esu'ega o Matāupu tau Samoa.

O lo'o taula'i lenei Su'esu'ega ina ia maua se mālamalamaga ātili i le fēte'ena'iga i le tulaga o le valatalata o le faitau-aofa'i o tama'ita'i ma ali'i, o lo'o tula'i mai nei i totonu o le Malo ma isi galuega tau tamāoaiga, ae talu mai ona Tuto'atasi Samoa, e le'i ausia lava e tama'ita'i ni nofoa e silia ma le lima, o nofoa e 49 o le Palestene, ma o le tele o paea'iga o le Palestene, e na o le tasi pe lua ni nofoa e umia e sui tama'ita'i.

I le Tusigaigoa 2011, o lo'o fa'amauina ai le lava a'oa'oina o tama'ita'i Samoa, i le tu'ufa'atasiga e silia nai lo'o le aofa'i o ali'i; e 47% o tama'ita'i ua fa'ai'uina a'ao'aga mai i Kolisi maualuluga pe a fa'atususa i le faitauaofa'i o ali'i e 44.1%, ma e 11.5% o tama'ita'i lo'o umia fa'ailogia mai a'oa'oga fa'ale-Iunivesite pe a fa'atusa i le 10.5% o ali'i. Peita'i a fa'atususa ali'i ma tama'ita'i i totonu o le vāitausaga galulue, e laititi se vāega o tama'ita'i (27%), po'o le vāega o lo'o sailia le tamaoāiga maua, po'o galuega totogi pau (22%). A fua i fa'amaumauga o le Tusigaigoa ma lona fa'auigaina (Ofisa o Fa'amaumauga [SBS], 2012), o lenei ese'esega o lo'o atagia mai ai, e le gata i le faitau aofa'i o tinā o lo'o tausi aiga, a'o le laititi o le faitauaofa'i o tama'ita'i e leai ni tomai faigaluega, ma ua le atagia ai le aofa'i o tama'ita'i 23% o lo'o iai tomai ma agava'a mo galuega tauāloa, pe a fa'atusa i le 10% o ali'i (MWCSD, 2015).

E ui ina fa'apea ua tele le si'itaga o tulaga tau-a'oa'oga o tama'ita'i, e to'alaiti pea tama'ita'i ua avea ma sui o le Palestene, talu mai ona Tuto'atasi i le 1962. O le to'alaiti o sui tama'ita'i i totonu o Upufai o le atunu'u, ua tulaga maualalo ai Samoa i le lalolagi, pe a fa'atusatusaina i tulaga o lo'o iai nei tama'ita'i. O le tulaga foi lea, ua lē mafai ai ona ato'atoa le fa'atautaiga a Samoa, i lana ta'utinoga i le *Feagaiga mo le Fa'amutaina o Faiga Fa'ailogia Tagata e Fa'asaga i Tama'ita'i (CEDAW)* fa'apea ai ma le fa'ataunu'uina o le Sini 3 O Sini Tauatia'e mo le Mileniuma (MDG): Una'ia o Tulaga tutusa o ali'i ma tama'ita'i ma le fa'amalosi'auina o tama'ita'i.

E maualalo le tulaga o Samoa i le lalolagi i le faitau aofa'i o tama'ita'i i totonu o le Palestene, e tulaga 128 mai le 140 o atunu'u i le tausaga 2015 (Inter-parliamentary Union, 2015). Mai le 53 tausaga talu ona

Tuto'atasi i le tausaga 1962, ua na o le 17 tama'ita'i ua mafai ona avea ma sui o le Palestene, e aofia ai ma sui e to'atolu na fa'aleāogaina le latou tula'i mai, ona o fa'amasinoga i tulaga tau palota, o lona uiga, e na o le 14 na mafai ona umia aloa'ia nofoa i le Palestene, a'o le to'atele, e na o le ta'itasi paeaiga e tula'i ai.

Na sainia e Samoa le *Feagaiga mo le Fa'amutaina o Faiga Fa'ailogata Tagata e Fa'asaga i Tama'ita'i* (CEDAW) i le 1985, ma e 5 ni ripoti ua maea ona saunia ma tu'uina atu i Malo 'Aupa'atasi. O le fautuga lata mai a le Komiti o le Feagaiga, na maitauina le leai o ni fa'amaumauga e māioio lelei ai ali'i ma tama'ita'i, ma o lo'o maitauina:

"...le ogaoga o faiga masani , tu ma aga, amioga fa'apulega tutū a ali'i, ma talitonuga maua'a o lo'o fa'afailele ai mātafaioi, tiute tau'ave o lo'o iloga ai ali'i ma tama'ita'i i totonu o si'osi'omaga ese'ese o le olaga, fa'atasi ai ma le lē lava o taumafaiga a le Malo, e fo'ia nei faiga fa'ailogata tagata. E aofia ai, ma le uti'uti o avanoa e mafai ai, e tama'ita'i ona umia sūafa matai, ma faiga fa'ailogata tagata aga'i i fafine nofotane o lo'o fai aiga i ali'i e le o ni matai, fa'apea ma fa'asalaga masani a nu'u, e fa'ate'a ese ai aiga mai i totonu o nu'u. O le atugāluga o le komiti, ona o nei faiga, tu ma aga masani, ua fa'amausailī ai, tulaga fa'ailogata tagata e fa'asaga i tinā ma tama'ita'i, ma o lo'o atagia ile lē maua o ni avanoa o tama'ita'i, pe si'itia ai o latou tulaga ina ia tutusa ma ali'i, i totonu o vāega ese'ese, e aofia ai āoga, soifuaga lautele ma faiga fa'ai'uga, ma o le mafua'aga foi lea o le fa'atumauina pea o sauaga e fa'asaga i tama'ita'i, ma e o'o mai i lenei vaitaimi, e lē o mafai e le Malo ona faia ni alafua talafeagai ma le maumaututu, e suia ai pe tafi 'esea ai faiga fa'ailogata tagata, e pei ona masani ai, po'o amioga fa'apulega tūtū a ali'i, tu ma aga fa'ale-agantu'u fa'apea ma agatausili ma faiga masani" (*Feagaiga mo le Fa'amutaina o Faiga Fa'ailogata Tagata e Fa'asaga i Tama'ita'i* 2012).

O le Su'esu'ega

O le taula'iga na fia tuliloaina i lenei Su'esu'ega, o faiganu'u fa'ale-agantu'u a Samoa, o lo'o avea ma fa'apogai tonu, o le tu'u ititia pea o avanoa o tama'ita'i, e ofi atu i totonu o fa'aiuga fai i le pūlega o nu'u, ta'ita'iga o eklesia, pūlega o āoga, ma fa'alapotopotoga i totonu o afio'aga. O le leai o ni tama'ita'i i totonu o ta'ita'iga o nu'u ma Pūlega a ali'i ma faipule, e faigatā ai fo'i ona sao atu, pe va'aia, o avea ma ta'ita'i o le atunu'u.

O le sini o lenei Su'esu'ega, ia sā'ilia tulaga o lo'o gata mai ai le auai o tama'ita'i i totonu o faiganu'u ma fa'alapotopotoga i totonu o afio'aga, ina ia mafai ona maua se malamalamā'aga tonu, ile fa'apogai o lo'o tu'u ititia ai pea, le faitau aofa'i o tama'ita'i i totonu o Upufai o le atunu'u. O le fa'amoemoe ina ia maua se aotelega o fa'amaoniaga e mafai ona fesoasoani i le Malo, e fausia ai ni faiga fa'avae, e tauaofta uma ai tulaga o lo'o alia'e mai i totonu o vāega o faiganu'u, aua le aga'i i luma o Sini Tauatia'e mo le Mileniuma ma le fa'atautaiga o le ta'utinoga i le *Feagaiga mo le Fa'amutaina o Faiga Fa'ailogata Tagata, Fa'asaga i Tama'ita'i*.

Na fa'atautaia lenei Su'esu'ega i le fesoasoani ma le galulue felagolagoma'i ma le Matāgaluega o Āoga, Ta'aloga ma Agantu'u fa'apea le Matāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Nu'u ma Afio'aga ma Aga-Feso'ota'i. E lua ni tausaga na fa'atautaia ai lenei poloketi mai ia Aperila 2013-lulai, 2015. O lo'o aofia ai (i) Su'esu'ega uma o nu'u fale-agantu'u ma pitonu'u i Samoa, i le auai ai o tama'ita'i i totonu o Faiga fa'a-

upufai ma fa'alapotopotoga mo le atina'eina o nu'u, (ii) Su'esu'ega o finagalo ma talitonuga mai i fa'alapotopotoga o nu'u e 30, o lo'o pā puipuia ai pea, le auai atu o tama'ita'i i totonu o faiganu'u, fa'atasi ai ma nu'u o lo'o talia ai tama'ita'i, ma (iii) fa'atalatalanoaga ma tama'ita'i na avea ma sui tauvā i palota i tausaga ua tuana'i atu.

O auala na fa'aāogaina i lenei su'esu'ega ma le auili'iliga o lona fa'atinoga, fa'atasi ai ma le aotelega o fa'amaumauga na aoina mai, o lo'o fa'amatalaina atu i le Vāega II o lenei ripoti. O fa'amaumauga mai isi saili'iliga na ōgatasi ma le Su'esu'ega na fa'atautaia e le Matāgaluega o Tinā ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Afio'aga, ma Aga-Feso'ota'i (Sa'ili'iliga o Matai Tama'ita'i ma Ta'ita'iga, 2014) o lo'o tele ina fa'amaonia ai fa'amaumauga o lenei su'esu'ega. O le ese'esega i auala o fa'atautaiga ma le fa'atinoga, fa'apea ma le ese'esega i fainumera fa'amaumauina o lo'o fa'amatalaina atu i le Vāega II.

2. PŪLEGA A LE MALO

Faiga Fa'apalota

Na avea Samoa ma Malo Tuto'atasi i le 1962, ma na mulimulita'ia faiga fa'avae fa'a-peretania i Fa'avae fa'atemokarasi, ma e filifilia e le Palemene le Palemia, ona ia tofia lea o le Kapaneta. I le fa'a'i'u'iuga o le 1970, sa filifilia ta'ita'i mai i tofiga fa'ale-agantu'u i maliega 'autasi o nu'u ma afio'aga, peita'i ane o le alia'e mai o ni faiga vāega i totonu o faiga fa'aupu-fai, ma ua fela'asa'i ma tua'oi o faiga fa'avae fa'ale-agantu'u, na māfua ai ona fa'atūina vāega fa'a-upufai. O le vāega fa'a-upufai muamua, na fa'avae i le 1982. Na tula'i mai le Vāega Fa'a-upufai e Puipua aiā tatau o Tagata (HRPP) i le 1988, ma o lo'o tumau pea, se'ia o'o mai i le asō. O le malosi'aga fa'aupu-fai i ona fa'aiuga fai, o lo'o i totonu o le Kapaneta, ma o lo'o umia ai ma le pūlega o avanoa maualuluga o le Malo.

O auivi mo faiga palota i Samoa o nu'u ma āfio'aga; e 192 nu'u mavāe¹ e aofia ai le to'atele o sui e mafai ona palota i totonu o itumalo uma, sei vāgana itumalo palota e lua mai le 41 itumalo.

So'o se matai ua resitalaina fa'ale-tulafono, e mafai ona avea ma sui tauvā mo le Palemene. E filifilia e suli mātutua o le aiga potopoto, fa'atasi ma i latou e tau i le sūafa, lē o le a fa'ae'e iai se sūafa matai, ma e tatau ona aloa'ia e le afio'aga, e fa'asino iai le tala'aga o lea sūafa. O le matai o le fa'auluuluga lea o se aiga. Afai o lo'o alala i totonu o se afio'aga, o ia e tatau ona avea ma sui o se aiga i totonu o le fono a matai o le nu'u, ma e masani foi ona avea ma fa'auluuluga o Komiti fa'ale-ekalesia.

Ina ua Tuto'atasi Samoa i le 1962, na fausia faiga palota, i se auala e laugātasia ai Itumalo palota, ma le vaevaeina o itumalo fa'ale-agantu'u (Tagai fa'afanua 1). Ina ua o'o mai i le 1991, sa na o matai ua resitalaina, e mafai ona palota pe avea ma sui tauvā. Ina ua tuana'i le pelepesite i le tausaga lava lea, na aofia ai loa ma tagata ua silia ma le 21 tausaga, e mafai ona palota, ae le suia ai le vāega o le Fa'avae, ua na o matai e mafai ona avea ma sui tauvā mo le Palemene.

Mai i Itumalo Palota e 41, e 35 itumalo e ta'ito'atasi sui, ma e fa'atino i le sui-tauvā e silia palota, o le isi Itumalo e 6, e sili atu i le ta'itasi sui tauvā (lua nofoa) ma sa fa'atautaia i se auala e ta'i lua palota (poloka) a le sui palota. O se teuteuga o le Tulafono mo le Fa'atautaiga o Palota, ua vavaeina ai Itumalo e ta'i lua sui, ina ia avea ma Itumalo e ta'itasi sui, ma o lo'o i luma nei o le Palemene lenei teuteuga mo lona pasiaina. O sui Palota Ta'ito'atasi, o lo'o fa'atūmauina pea i faiga palota, e to'alua sui. O le teuteuina o le Tulafono mo Faiga Palota, o le a suitulaga ai le Palota Ta'ito'atasi, e avea ma ni itumalo palota se lua i le talafatai o le Taulaga.² O le Faiga Palota Ta'ito'atasi sa fa'atūina talu mai le Tuto'atasi, ina ia mafai e tagatanu'u afakasi, ma i latou ua mae'a ona fa'aliliuina e avea ma tagatanu'u, ae leai ni pi'itaga i sūafa matai, po'o ni so'otaga i totonu o nu'u ma afio'aga. Peita'i, o afakasi i lenei vaitau ua tele ina umia sūafa matai, ma ua avea ma tagatanu'u o Samoa, o lea ua lē toe mo'omia ai, ona tāvavae eseina.

---

¹ O nu'u mavae, e fa'asino lea i se afio'aga e tasi so latou fa'alupega, e aofia ai ma pitonu'u.

² Teuteuina ole Tulafono mo Faiga Palota, (2014) Ofisa o Faiga Palota, Samoa.

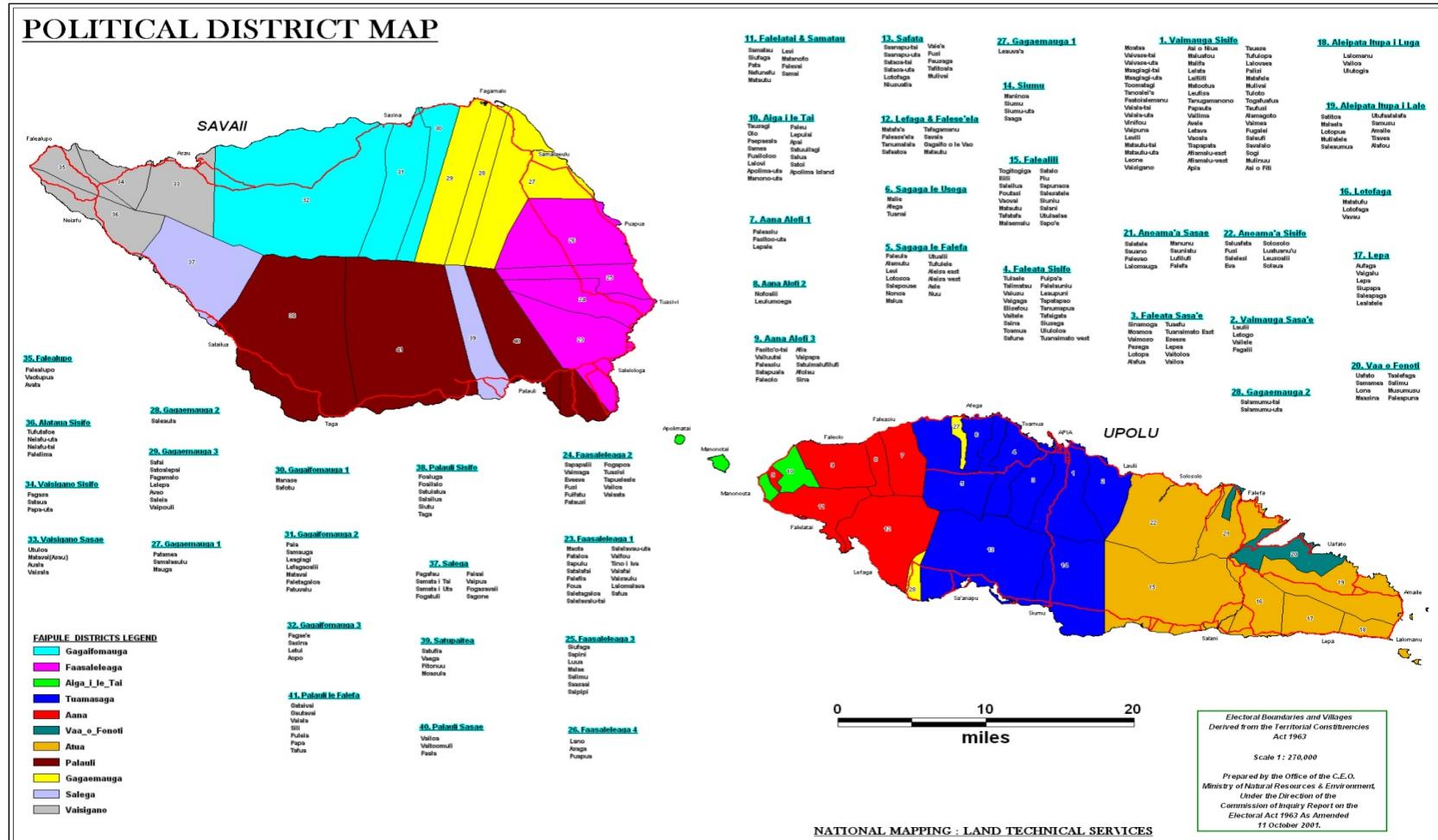
O lisi o le au palota, e feso'ota'i ma nu'u ma afio'aga. O le resitalaina o tagata palota, e tatau ona fa'amaonia le nu'u e sau ai, ma le itumalo palota e iai lea nu'u. E silia ma le ta'itasi nu'u i totonu o Itumalo Palota. O tagata (e le'i avea ma matai)ua silia ma le 21 tausaga, e mafai ona filifili i se Itumalo Palota e fia resitala ai, ae fa'alagolago lea i lona faiā fa'ale-aiga ma le so'otaga ma le nu'u e palota ai. So'o se matai ua resitalaina e tatau ona palota i le itumalo e patino tonu iai lona sūafa matai. E mafai ona faia lea tulaga, tusa lava pe le aloa'ia e le nu'u ona e leai sana monotaga i le nu'u, pe ona o ia, o se tama'ita'i.

I le tulaga o le matai e fia avea ma sui tauvā mo le Palemene, e tatau ona fa'amaonia e *le Sui o Nu'u* lana pepa resitala, e fa'amaonia ai o lo'o tautua i totonu o lea afio'aga, ma o lo'o aloa'ia e le nu'u.³

---

³ O le matai e silia male tasi le suafa matai mai i nu'u ese'ese o lo'o suafa mai ai, e mafai ona filifili o ia ile nu'u ma le itumalo palota e tula'i mai ai ose sui tauvā.

Fa'afanua 1: Itumalo Fa'ale-agantu'u ma Itumalo Palota o Samoa⁴

⁴ Puna'oa o le fa'amaumauga: Matāgaluega o Puna'oa Fa'alenatura male Si'osi'omaga (MNRE), Samoa.

I ulua'i tausaga o le Malo Tuto'atasi o Samoa, e leai ni Palota na faia, sa sa'ilia i le maliega 'autasi fa'ale-Itumalo ma nu'u, le latou sui filifilia mo le Palestene. O le masani, a faia se palota, e manumalo sui mai afio'aga e to'atele ai tagata palota. I le amataga, sa tu'u avanoa Itumalo i nu'u ma afio'aga e to'agaogao e fa'atū mai ai so latou sui, ina ia mafai ona maua so latou avanoa. O nei vaitau, ua lē toe 'auālā ni maliega 'autasi, o le tele o nu'u ua filifilia lava e le Pūlega a ali'i ma faipule, ma o le to'atele o Faipule, o lo'o avea ma sui mai i totonu o nu'u tetele o Itumalo Palota. O le mea lea, e telē ai le avanoa o se matai e fia avea ma sui tauva, pe a sau mai i se nu'u telē i totonu o le itumalo palota. E ui ina fa'apea e le noanoatia se palota a le tagata ona o le filifiliga a ali'i ma faipule o se afio'aga, ae peita'i o le fa'aiuga 'autasi o le pūlega a ali'i ma faipule, i se sui tauvā, e telē lona a'afiaga po'o ai le sui e tula'i mai.

E mafai ona taugatā tele faiga fa'atosina mo se palota. Se'ia o'o mai i le vaitau na te'a nei, e masani i sui tauvā ona fai o'o fa'ale-agantu'u e pei o meataumafa ma tupe mo le Pulega a ali'i ma faipule o le afio'aga, po'o pūlega uma o nu'u, o le Itumalo palota. Ua avea nei lenā tulaga ma faiga fa'asolitulafono; fa'atoā mafai ona faia ia tulaga, e le sui ua manumalo pe a mae'a le palota. O le fa'atauina o palota, o se faiga fa'asolitulafono, ae ua fa'aleiloga ai ma le agantu'u e fa'afetaia ai e se ta'ita'i, i latou o ē sa lagolagoina lona tula'i mai. O lo'o tumau pea manatu o tagata, e maua mai se taui mai i sui tauvā, i le tele o Itumalo Palota o lo'o iai nei. O le mae'a ai o se Palota, e masani lava ona tele ni moliaga e fa'asaga i sui tauvā, mai isi lava sui tauvā, ona o le fa'atosina po'o le taufa'asesē. Afai ae fa'amaonia nei moliaga i le fa'amasinoga, e toe faia le palota la'ititi a le itumalo, ma e lē toe fa'atagaina ai se sui o lo'o molia ona toe tauvā.

Fuataga mo le Si'itia o le Faitau Aofa'i o Tama'ita'i i Totonu o le Palestene

Na sainia e *Samoa le Feagaiga mo le Fa'amutaina o Tulaga Fa'ailoga Tagata e Fa'asaga i Tama'ita'i*, e aunoa ma se pa puipui na faia i se vāega o lea Feagaiga. Ina ua tu'uina atu e le Malo lana ripoti taluai, i le Komiti o le Feagaiga, ia Aukuso 2012, na fa'asino mai ai, o lo'o fete'ena'i le Tulafono mo le Fa'atautaiga o Palota a Samoa ma le Feagaiga, ona o lo'o iai pā puipui o le tulafono i le auai tama'ita'i i faiga palota. O le pā puipui o lo'o iai lea, i le avea na o matai ma sui tauvā o le Palestene, ae to'aitiiti ni tama'ita'i o lo'o mafai ona avea ma matai. Sa tali le Malo i le Komiti, o faiga fa'ale-agantu'u o lo'o avea lea ma pā puipui o tama'ita'i mai le auai i totonu o Upufai ma le soifuaga lautele. O le Vāega 100 o le Fa'avae o Samoa o lo'o tu'uina mai ai fa'apea: *O se suafa matai e ao ina umia i se auala talafeagai ma aga'ifanua fa'asamoa ma lona fa'aāogaina, fa'atasi ma tulafono e feso'ota'i ma tu ma aga'ifanua Fa'asamoam*. E le aiā le Malo i tu ma faiga fa'ale-agantu'u, ma lona fa'aāogaina, se'i vagana ua fete'ena'i ma se vāega o le Fa'avae.

O lo'o iai foi se ta'utinoga a Samoa i le Sini Tauātia'e mo le Mileniuma (MDG); Sini 3, e una'ia le tulaga tutusa o ali'i ma tama'ita'i ma le fa'amalosi'auina o tama'ita'i, ma o le tasi o alafua e mautinoa ai lona fa'ataunu'uina o le aofa'i o nofoa e umia e tama'ita'i i totonu o le Palestene.

I le 2013, na pasia ai e le Malo le tulafono mo se aiaiga fa'apitoa e si'itia ai le faitau aofa'i o tama'ita'i i totonu o le Palestene. O lenei suiga o le a mafai ai ona lē i lalo ifo o le lima ni nofoa o le Palestene e nofoia e tama'ita'i. O lenei tu'utu'uga, afai e lalo ifo o le lima tama'ita'i e tula'i mai i le palota lautele, o le a fa'a-atoaina nofoa e lima, mai i sui tauvā o lo'o silia palota, ae le'i fa'amanuiaina. O lenei suiga o le

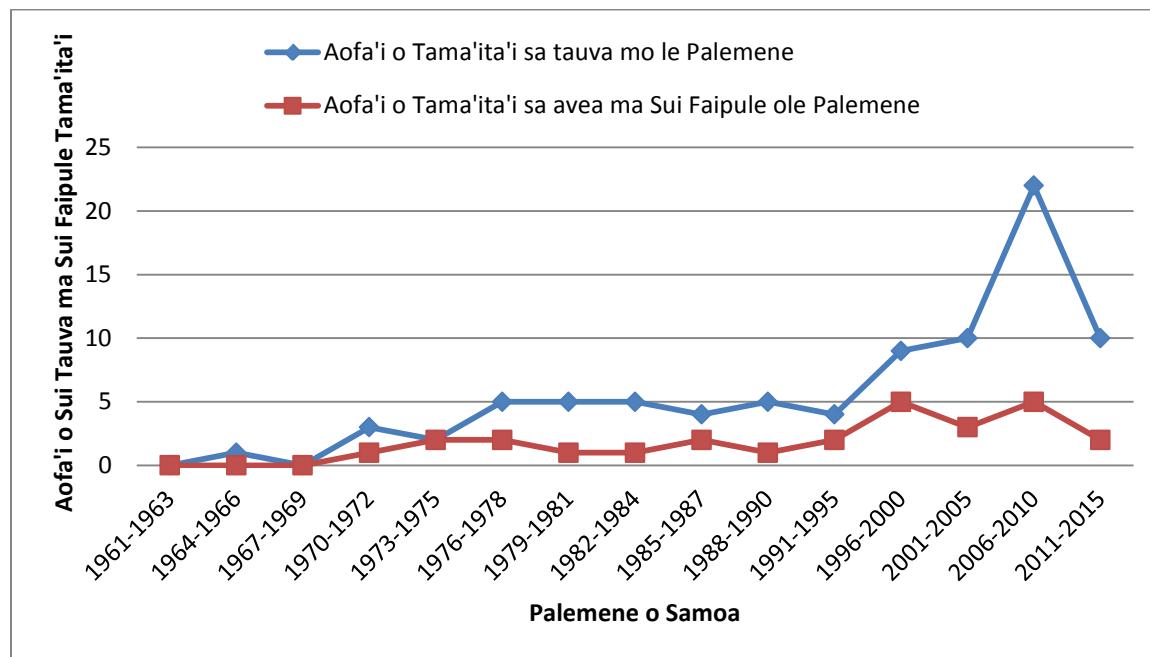
Fa'avae, o le ā si'itia ai le faitau aofa'i o tama'ita'i i totonu o Upufai mai le 6.1% i le 10%, pe a mae'a le faiga palota o lo'o loma nei i le 2016, ae lē o fō'ia ai lava, le anofale o lenei fa'afitauli, e tusa ai ma lenei Su'esu'ega : o lo'o pā puipuia pea tama'ita'i mai i tulaga tutusa ma ali'i, i totonu o pūlega o nu'u ma afio'aga. O matou fa'amaumauga, o le a fa'alauatele atili atu i lalo, o lo'o fa'aalia ai, le la'ititi o le leo o tama'ita'i i totonu o pūlega o nu'u ma afio'aga, ma o le fa'avae mausalī fo'i lea o Upufai o le atunu'u.

O le tele o galuega e fa'amautinoa ai le si'itia o le aofa'i o tama'ita'i i totonu o le Palemene, sa faia mai lea i tulafono na fa'atuina, ina ia tutusa ai ali'i ma tama'ita'i (e pei o Farani, Timor-Leste, Senegal, Rawanda) O nei tulafono mo le 'ausia o tulaga tutusa, e fa'alagolago i Faiga Vāega Fa'aupufai, e ala lea i le filifilia muamua o ni sui e tauvā mo le faiga palota. E lē mafai ona faia lea tulaga i Samoa, ona e lē mafai e Vāega Fa'aupufai ona filifili muamua ni sui tauvā mo se palota, e ui ina muamua ave le latou lagolago i sui tauvā o lo'o i totonu i le taimi nei. E le o mafai foi e Vāega Fa'aupufai i Samoa, ona lagolagoina sui tauvā ta'ito'atasi, i tulaga tau tipe. O sui tauvā uma foi, e tatau ona fa'amautū mai lana Vāega Fa'aupufai a'o le'i faia le palota, po'o le fa'amautinoa mai o le a avea ia ma sui tuto'atasi. E masani foi ona toe tauvā lava sui o lo'o lagolagoina se Vāega Fa'aupufai e tasi, mai le Itumalo e tasi. E fa'amautūina loa e se sui tauvā se vāega fa'aupufai e ave iai lana lagolago, e lē mafai ona toe suia i se isi vāega, se'i vaganā ua aumai le maliega a lona Itumalo, po'o le toe faia o se palota laititi a le Itumalo.

Taumafaiga Fa'alauiloa aua se Suiga Lautele

E tele ni tausaga o faia ni galuega e taumafai ina ia si'itia le faitau aofa'i o tama'ita'i i totonu o Upufai o le atunu'u, ma e aga'i lava i tama'ita'i, e ala i ni a'oa'oga ma fonotaga, na fa'atupeina e pa'aga tau-atina'e a Samoa mai i atunu'u i fafo, ina ia a'oa'oina tama'ita'i i avanoa ma mātafaioi o faiga fa'a-Upufai ma ia una'ia ai tama'ita'i e avea ma sui tauvā.

Ata 1: Aofa'i o sui tauvā Tama'ita'i mo Sui Faipule (1961-2011).

O le fa'ata'ita'iga, i le 2005, na ta'ita'ia ai e le Ina'ilau a Tina, o se mafutaga mo feso'ota'iga o tama'ita'i i lalo o le ta'ita'iga a le Mafutaga a Tina Aoao o Samoa, se ulua'i una'iga lea na faia mo ni tama'ita'i se to'atele e avea ma sui tauvā i le palota o le 2006. Ae peita'i, e le'i mafai e lenei taumafaiga ona faia se suiga tele, na o le 5 tama'ita'i mai le 22 sui tauvā na saofagā atu i le Palemene (silasila i le ata 1), ma e le'i silia atu lava ma le 5 ni sui talu mai le 1996. I le 2010 na toe pa'ū ai le faitau aofa'i o sui tauvā tama'ita'i i le tulaga na iai le palota o le 2001.

Tama'ita'i ma Faiga Palota Fa'a-palemene

E to'atolu ni matai tama'ita'i, o le Afioga Fiame Naomi Mata'afa, Afioga Gatoloaifa'ana Amataga Alesana Gidlow ma le Afioga Faimalotoa Iemaima Kika Stowers Ah Kau o lo'o iai nei i totonu o le Palemene. O Fiame ma Gatoloaifa'ana, o le lua ai lea o palota soso'o, o tula'i mai pea. O Fiame o lo'o avea nei ma Minisitā, a'o Gatoloaifa'ana o lo'o avea ma Minisitā Lagolago (ae sa umia le tofiga minisitā i le paeaiga se'i mavae atu). O Faimalotoa na tula'i mai i se palota la'ititi i le 2014, ina ua maliu le sui faipule sa tula'i mai, ma o lona taimi muamua lenei.

O se vāega o lenei su'esu'ega na fa'atautaia ai se fa'atalatalanoaga au'ili'ili ma sui e to'afitu o matai tama'ita'i e 14, na saofagā atu i le Palemene talu mai le tausaga 1962, fa'apea ai ma matai tama'ita'i e 13 na avea ma sui tauvā, ae le'i fa'amaniuaaina

O le avea ma sui o le Pūlega a ali'i ma faipule o le nu'u e fa'asino iai le sūafa matai, i le taimi tonu o le palota, e foliga mai e iai lona sao tāua i le tula'i mai o le sui tauvā. Mai le 13 o tama'ita'i na 'avea ma sui tauvā, ae le'i fa'amaniuaaina, e 11 i latou na avea ma sui o fono a matai, ae to'alua e le'i avea ma sui. Mai le to'afitu na umia nofoa i totonu o le Palemene, e to'afā na avea ma sui o le fono a matai, ae to'alua e leai, e to'atasi e le'i mafai ona tu'uina mai se fa'amatalaga. O sui tama'ita'i e to'alua na fa'asoso'o ona manumalo, o lo'o auai pea i totonu o le fono a matai o le nu'u.

O le 'avea ma sui auai o se tasi o Eklesia iloga (EFKS, Katoliko, po'o le Metotisi) i totonu o le Itumalo palota, o se tulaga taua tele, ma o le to'atele o i latou na fa'amaniuaaina, o lo'o avea ma sui, po'o avea ma ti'akono i se tasi o nei eklesia (silasila i le Lisi 1).

Lisi 1: Sui Tauvā ma Faipule Tama'ita'i mai Palota lata mai, ma itu'aiga o tulaga e iai

Tama'ita'i na umia nofoa o le Palemene	Afio'aga o sūafa matai	Tulaga tau fai aiga	Alalafaga i le taimi o le Palota	Sui auai o fono matai	Sui/tulaga i le Eklesia
Fagafagamanuali'i McCarthy	Theresa McCarthy	Satapuala	Fa'aipoipo	loe	leiloa Leiloa
Maiava Visekota Peteru	Faleasiu	Fa'aipoipo	leai	leai	loe
Fiame Naomi Mataafa	Lotofaga	Nofu fua	loe	loe	loe
Gatoloaifa'ana Alesana Gidlow	Amataga Lalomalava	Fa'aipoipo i le tagata nu'u ese	loe	loe	loe

Safuneituuga Paaga Neri	Fatuvalu(Safune)	Fa'aipoipo	loe	loe	loe
Faimalotoa Kika Stowers Ah Kau	Safotu	Fa'aipoipo	leai	leai	loe
Letoa Rita Pau Chang	Motootua	Fa'aipoipo	leai	loe	loe
Sui Tama'ita'i tauvā palota mo le Palemene	Afio'aga o sūafa matai	Tulaga tau fai aiga	Alalafaga i le taimi o le Palota	Sui auai o fono matai	Sui/tulaga i le Ekalesia
Alai'asa Elena Alai'asa	Falefa	Maliu le to'alua	loe	loe	loe
Alaifea Lautiti Belford	Salesatele(Falealili)	Fa'aipoipo	loe	loe	loe
Laulu Ianeta Chang Tung	Fa'ala (Palauli)	Fa'aipoipo	leai	loe	loe
Sua Julia Wallwork	Gagaifolevao(Lefaga)	Fa'aipoipo	leai	loe	Leai
Taulapapa Elaine Meleana	Manono	Fa'aipoipo	leai	leai	loe
Tupuanai Imoasina Peseta So'onaolo	Vailele	Fa'aipoipo	loe	leai	loe
Fepuleai Naifoua Salu Asiata	Puleia	Fa'aipoipo	loe	loe	loe
Falaila Vaiula Sialaoa	Matavai(Falealili)	Maliu le to'alua	leai	loe	loe
Mamea Minnie Matalavea	Safune	Fa'aipoipo	leai	loe	loe
Galumalemana Netina	Fogapoa	Maliu le to'alua	leai	loe	loe
Leilua Faimailei	Satuiatua	Fa'aipoipo	loe	loe	loe
Manu Taialofa Naseri	Fasitoo	Nofo fua	loe	loe	Leai
Vasilifiti Moelagi Jackson	Lalomalava	Maliu le to'alua	loe	loe	loe

O tulaga tau a'oa'oga e mautinoa o se itu tāua tele. O le to'atele o tama'ita'i (o ē na 'avea ma faipule ma i latou e le'i fa'amaniuaina) ua fa'ai'uina a'oa'oga maualuluga, ma e iai tala'aga i galuega a le Malo, po'o se pisinisi. O le to'atele o lo'o umia sūafa matai ali'i na i loo sūafa tulāfale.⁵ O i latou uma o ni tagata matutua (silia ma le 40 tausaga).

O sui faipule e to'atolu o lo'o iai nei, o nisi na mūa'i avea, ni suli o latou aiga ma faipule o le Palemene. O le Afioga Fiame Naomi Mata'afa, o se tasi ua umia lenei tofiga mo le tele o tausaga. O ia le ulua'i tama'ita'i na 'avea ma Minista o le Kapaneta, ma sa ia umia lea tofiga talu mai 1985. O lo'o ia tau'avea le nofoa sa umia foi e lona tinā, a'o lona tuaā o Mata'afa Fiame Faumuina Mulinu'u II sa avea ma ulua'i Palemia o Samoa. O le Afioga Gatolo'aifa'ana Amataga Alesana-Gidlow o se tasi o tama'ita'i ua latalata i le 10 tausaga talu ona tula'i mai i le Palemene, ma o lona tua'a sa 'avea fo'i ma Palemia o Samoa mai le tausaga 1982- 1997. O le afioga Faimalotoa Kika Stowers Ah Kau o lo'o suitulaga nei i le tausoga o lona tua'a.

⁵ Silasila ile mata'upu 3 mo fa'amatalaga i itu'aiga matai.

Atonu e mafai ona fa'apea, e lē afaina tele le tulaga po'o se tama'ita'i pe o se ali'i na ala ai ona sao mai nei tama'ita'i i totonu o Upufai o le atunu'u, ona e mautinoa na filifilia i latou ona o so'otaga ma nisi o aiga na mua i malae i le Palemene, po'o tulaga tau'oloa o aiga na tutupu mai ai, ma le tala'aga o le latou tautua. Peita'i ane, o le to'atele o i latou na fa'atalanoaina, ua latou fa'atāua so'otaga fa'ale-aiga i le lagolagoina o i latou e 'avea ma faipule. Na fa'aalia e sui faipule uma e to'atolu, e tāua le lava o tupe e faia ai se fa'atosina mausalī, a'o le mea e pito sili ona taua o le tautua i le nu'u ma le Itumalo, e ala i saofaga fai, i le atina'e fa'ale-nu'u ma ekalesia.

I tala fa'asolopito, o tama'ita'i nofofua, ma ē ua maliliu ta'ito'alua, po'o ē o lo'o fa'aipoipo i ali'i mai isi atunu'u, e telē atu o latou avanoa, e mafai ai ona manumalō. O le tama'ita'i muamua na avea ma sui o le Palemene, o le Afioga Taulapapa Le'aupepe Faimala o se na tula'i mai mo paea'iga e lua (1970-1972, 1973-1975), ae na 'avea ma sui mai i Itumalo ese'ese e lua, o sē na fa'aipoipo i se tamāloa faipisinisi afakasi (o ia foi sa 'avea ma faipule), e fa'apena fo'i Sina Annandale, lea na palotaina mai e sui palota ta'itoatasi i le 1976. O le afioga l'iga Suafole o se faiāoga na a'oa'oina i Ni'u Sila ae sa nofo fua, e leai sona aiga. Fiame Naomi Mata'afa, e pei ona tā'ua i luga e leai sona aiga. O Matatumua Maimoaga, o se tama'ita'i tausima'i na a'oa'oina i Ni'u Sila, na 'avea ma sui o le Palemene i le 1982 ma le 1991, ma sa fa'aipoipo i se ali'i e lē o se Samoa, e fa'apena foi ma Gatoloaifa'ana Amataga Alesana Gidlow. O La'ulu Fetauimalemau o sē na filifilia e 'avea ma faipule o le Palemene i le 1976-1978 ina ua maliu lona to'alua , lea sa 'avea ma ulua'i Palemia o Samoa.

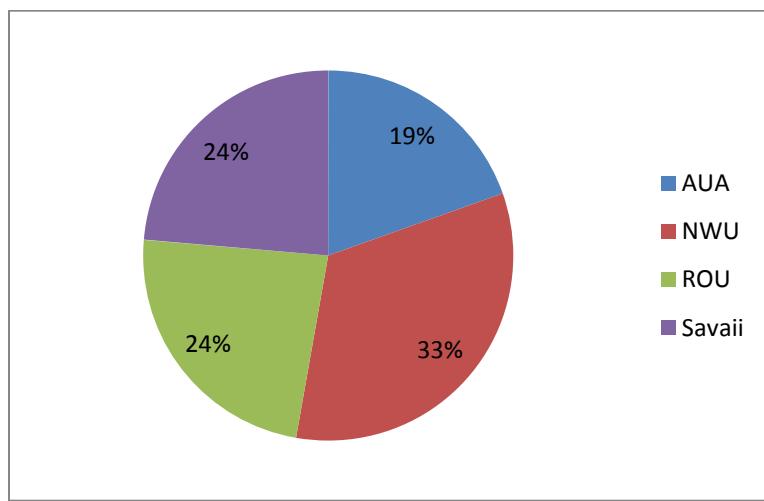
3. PŪLEGA FA'A-LOTOIFALE

Faiga nu'u

O le valu sefulu pasene o le faitau aofa'i o tagatanu'u o Samoa e ālala i nu'u i tua, ma e 69% o fale o aiga, e i luga o fanua fa'ale-agantu'u, 25% e nōnofo i fanua umia sa'oloto, ma le toega o lo'o nōnofo i fanua a le mālo po'o ekalesia (SBS, 2011:87).

O le itū i Matū i Sisifo o Upolu, o le vāega e sili ona to'atele tagata o lo'o aumau ai, soso'o ai ma itu uma o Upolu ma Savaii. O le taulaga o Apia o lo'o i Upolu. O Salelologa o se taulaga la'ititi i Savaii, e le'i o'o i se tulaga e ta'ua ai o se 'taulaga', e ui ina o lo'o 'avea ma taula'iga o nofoaga ma 'au'aunaga tutotonu (SBS, 2011). O le Ata 2, o lo'o fa'aalia ai nofoaga o lo'o aumau ai tagatanu'u.

Ata 2: Vāega o lo'o aumau ai tagatanu'u o Samoa, 2011

O faiganu'u fa'ale-agantu'u e fa'avae i luga o le Pūlega a ali'i ma faipule po'o le *fono* a matai. O ali'i ma faipule uma o lo'o i tottonu o le fono a matai, o sui o aiga ta'itasi o le nu'u, ma so'o se nu'u fa'ale-agantu'u, e iai le *komiti* a tama'ita'i, ma le nu'u o taulele'a po'o le *aumaga*. O faigā nu'u e fa'asino i "fa'amatai" ma o le fa'atalatalanoaga, na fa'aalia uma ai, o le fa'avae lea o le agantu'u fa'asamoa.

E silia ma le 275 pūlega fa'ale-nu'u o lo'o iai i Samoa, ma 192 e i tottonu o nu'u fa'ale-agantu'u, 48 e i tottonu o pitonu'u, o nu'u māvae, ma e 35 mai i nofoaga e lē o ni nu'u māvae fa'ale-agantu'u. O nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-agantu'u, e aofia ai, fanua fou fa'ato'a nofoia, aa'i tetele, ma nofoaga i le talafātai o le taulaga.

O faiganu'u uma ua aloa'ia, i le taulaga ma nu'u i tua, o lo'o iai sui filifilia po'o sui tofia e fai ma *Sui o Nu'u* e avea mo so'o'upu i le va o le nu'u ma le Malo

Lisi 2, e fa'avae mai i fa'amaumauga lata mai, o lo'o lisi atu ai nu'u fa'ale-agantu'u, (*Tusi Fa'alupega o Samoa Aoao*, 2013), ma le aofa'iga ma lona vaevaega.

Lisi 2: Faitau aofa'i o nu'u i Samoa, i ona tulaga ma itu'aiga

Motu	Nofoaga e lē o ni nu'u māvae.	Nu'u māvae.	Pitonu'u o nu'u māvae.	Aofa'i	Fa'atulagaina (%)
Upolu	35	116	30	181	66%
Savaii	0	71	14	85	31%
Manono	0	3	3	6	2%
Apolima	0	2	1	3	1%
Total	35 (12.73%)	192 (69.82%)	48 (17.45%)	275	100%

E leai se Komiti po'o se pūlega mo tagata lautele i totonu o Apia. O le Vāega o Fūafūaga ma Pūlega o Nofoaga i le Taulaga (PUMA), i lalo o le Tulafono 2004 (teuteuga 2005) o lo'o fa'afoeina nofoaga i le taulaga. O le taulaga o lo'o vaevaeina i nu'u fa'ale-agantu'u, nofoaga tūtotonu mo pisinisi, ma nofoaga i talafātai o le taulaga. O lo'o pulea e le Malo nofoaga i talafātai o le taulaga, e pei o ni nu'u fa'ale-agantu'u, e ala i le fa'atautaiga o 'au'aunaga lautele, e ui ina leai ni pūlega ma ni tulaga fa'ale-agantu'u masani.

O tulaga o nu'u (po'o ni nu'u fa'ale-agantu'u, pitonu'u o nu'u māvae, po'o ni nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-agantu'u) e le'i mānino lelei i le taimi na fa'atautaia ai lenei su'esu'ega i le 2014, ae i le 2015, ina ua su'esu'eina fainumera na aoina, o lea na mafai ai ona mānino mai le ese'esega. E tāua tele lea tulaga, ona e na o nu'u fa'ale-agantu'u ma pitonu'u o lo'o fa'atūlagaina e tusa ai ma tū ma agantu'u fa'asamoa, o lo'o a'afia ai tama'ita'i.

O le matou su'esu'ega na aofia ai le 240 nuu, e iai nu'u fa'ale-agantu'u, pitonu'u o nu'u māvae, ma nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-agantu'u, ona o ni itū tino aloa'ia i lalo o le Matāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Afio'aga, ma Aga-Feso'ota'i, i le vāega tau Lotoifale, ma ua mae'a ona filifilia a latou Sui o Nu'u

Ona o le taula'iga o lenei su'esu'ega e fa'avae i le tuā'oi o le Pūlega e fa'avae i faiga fa'a-temokarasi, ma pūlega e fa'avae i tū ma aga'ifanua fa'ale-agantu'u, o le mea lea, ua na o nu'u fa'ale-agantu'u ma pitonu'u, e fa'asino iai lenei su'esu'ega ma le ripoti. E le a'afia ai nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-agantu'u, ona e lē talafeagai.

Nu'u Māvae Fa'ale-agantu'u

O se nu'u māvae fa'ale-agantu'u, o se fa'alapotopotoga e iai lona pulega, mai le tu'ufa'atasiga e ni aiga potopoto i totonu o se nofoaga, ma e masani ona amata mai mauga seia o'o i le sami. O le fono a matai e fa'avae lea i se faiga pūlega ua loa ona iai, pe tusa ma le 200 tausaga, pe sili atu foi. O le Pulega a ali'i ma faipule o se nu'u, e aofia ai matai o lo'o 'avea ma sui o aiga ta'itasi o le nu'u, ma e manino lelei lona fa'asinomaga, nofoaga ma lona tulaga e fa'avae i talitonuga fa'ale-agantu'u.

O matai, e faia fa'ai'uga o le nu'u i luga o se maliega 'autasi, pe ā sōalaupule ni matā'upu, ma e iai le aiā sa'oloto a matai uma e fa'aalia ai so latou finagalo. E tasi lava le fono a matai e pulea se nu'u, ma e tasi

foi le latou *Sui o Nu'u*⁶ e filifilia e le fono a matai, e tofu foi le nu'u ma lona *fa'alupega* e *fa'alagi* ai tulaga ma le tala'aga o sūafa matai, e masani ona iai ma *fa'alapotopotoga* *fa'ale-agantu'u* o 'aumaga ma "Tama'ita'i o le Nu'u" *fa'apea* ma komiti a Tinā.

O nu'u uma e tele lava ina iai se *pitonu'u* e tasi pe sili atu, ua *fa'aigoaina*. O nisi o nei nu'u, aemaise mātū i sisifo o Upolu, o lo'o to'atele tagata o lo'o nōnofo ai, ua tele ina vaeluaina ma 'avea ma nu'u māvae, ona o le *fa'atuputupula'ia* o le faitau aofa'i o tagata. O isi nu'u tetele ua galulue lava *pitonu'u* e pei o se isi nu'u māvae, e tusa lava pe le o *fa'amauina* o se nu'u māvae. O nisi foi taimi e pei o Sale'imoa ma

---

E tele le sao o nu'u fa'aleaganu'u i le sui tauva ma le taunu'uga o faiga Palota.

Salelologa, o nisi o *pitonu'u* ua sili ona māopopo ma ua *fa'atulagaina* *fa'aleaganu'u* lona pūlega, e ala i fono a matai *fa'ale-pitonu'u* e faia *fa'ai'uga*, ma ua tofia le latou *Sui o Nu'u*. O le tasi lenei o *fa'afitauli* i le fuafuaina o lenei su'esu'ega, ma le *fa'auigaina* o *fa'amaumauga*, ona o le tulaga lē ma'oti o lea vāega.

O nisi o nei Pitonu'u ua avea ma nu'u aloa'ia i totonu o *fa'amaumauga* a le Malo ma ua iai foi ma latou *fa'alupega*. I le tula'i mai ai o lenei tulaga, ua vaeluaina ai ma *fa'alupega*, sa mafai ona manino ai tulaga o matai ta'itasi i totonu o nu'u, ae ua suia ina ia mafai ona atagia ai, le *fa'atulagana* fou o le nu'u. O le *fa'ata'ita'iga*, o le ulua'i *fa'amaumauga* o Falealili o lo'o *fa'amauina* ai Saga, a'o le *fa'amaumauga* mulimuli ane, o *pitonu'u* o Saga o lo'o iai nu'u ese'ese e fa (Poutasi, Vaovai, Saleilua ma Matāutu) o nu'u ta'itasi nei, ua iai o latou lava *fa'alupega* ua tavavae 'ese mai le *fa'alupega* o Saga.

I le *fa'atalatalanoaga* ma *Sui o Nu'u*, na *fa'aalia* ai le tele o le *fe'ese'ese'iga* i le vā o nu'u, ona o vaevaega ua amana'ia ai *pitonu'u*, ona ua tele ina fesiligia ai tuā'oi, ma ua 'avea ma *fa'apogai* o *fē'ese'ese'iga*. O nei matā'upu, ua tu'u i le Pūlega a ali'i ma faipule o le nu'u, ma e lē fia aiā i ai le Malo, se'ia vaganā ua o'o i le *Fa'amasinoga*.

E 'ese le malosi o le pūlega o *faiganu'u* i le *fa'atulagaina* o vāega e ave i ai le *fa'amuamua* i tulaga o galuega tau soifua maloloina, ā'oga, vai taumafa, atina'eina o *fa'ato'aga*, atina'eina o pisinisi, *fa'aāogaina* o fanua, tausia o tu ma aga i fanua, *fa'apea* le malupuipuia o soifuaga sāogalemu o tagata. E malosi fo'i le latou leo i *fa'ai'uga* fai, i lau'ele'ele, gataifale, ma isi puna'oa taua.

Tulafono mo Fono o Nu'u

I le *Fa'avae* o Samoa, o lo'o amana'ia ai tū ma aga'ifanua *fa'asamo* ua tu'ufa'atasia ma tulafono ua pasia e le Palemene ma e aiaia e le *fa'amasinoga*. E leai se vāega o le *Fa'avae* o Samoa o lo'o *fa'amatalaina* ai pūlega *fa'ale-nu'u*, po'o *fa'amatalaina* ai tu ma aga *fa'asamo* ma lona *fa'aāogaina*. O

---

⁶ Sa *fa'aigoa muamua* o *pulenu'u*

Tulafono mo faiga-nuu e iai le Tulafono mo Fono a Nu'u 1990, ma le Tulafono mo Vaega Tau-Lotoifale 1995

Tulafono mo Fono a Nu'u o lo'o tu'uina mai ai le malosi'aga i le Pulega a Ali'i ma Faipule, e pulea ai se nu'u, e tusa ai ma le aganu'u ma aga'ifanua o le latou afio'aga.

O le Tulafono mo Vaega Tau-Lotoifale 1995, o lo'o tu'uina ai le malosi'aga i le Vaega Tau-Lotoifale i le Mātāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Afio'aga ma Aga Feso'ota'i e nafa ma le va'aiga o le nofo lelei o nu'u ma afio'aga, lelei pūlea o nu'u, fa'apea ai ma nisi mata'upu e feso'ota'i ma le aganu'u, tu ma aga'ifanua fa'asamoamoa.

Tulafono mo faiga nu'u o lo'o iai lea i le Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990, ma le Tulafono mo Vāega Tau-Lotoifale 1995

O le Tulafono mo Vāega Tau-Lotoifale 1995, o lo'o tu'uina mai ai le malosi'aga i le Vāega Tau-Lotoifale i le Mātāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Afio'aga ma Aga Feso'ota'i e nafa ma le va'aia o le nofo lelei o nu'u ma afio'aga, lelei pūlea o nu'u, fa'apea ai ma nisi matāupu e feso'ota'i ma le aganu'u, tu ma aga'ifanua fa'asamoamoa.

O le Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990, o lo'o tu'uina mai ai le malosi'aga i le Pulega a ali'i ma faipule, e pulea ai se nu'u, e tusa ai ma le aganu'u ma aga'ifanua o le latou afio'aga. O le fa'atulagaina o faiganu'u e fa'avae lea i le aganu'u, tu ma aga'ifanua ma tala'aga o nu'u ta'itasi, e pei ona malamalama ai le pūlega a ali'i ma faipule o lea afio'aga. O pulega foi ia, e filifilia soā-komiti e pulea ā'oga ma vai-taumafa pe a talafeagai ai.

O le Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990 ua fa'amaloisa ai le Pulega a ali'i ma faipule, e faia tulafono ma aiaiga mo le fa'atūmauina o le tulaga māmā ma le matagofie o nu'u; ma faia tulafono mo le pulea o atina'e ma le fa'aāogaina o fanua o le nu'u, aua tulaga tau-tamao'aiga o le afio'aga; ma filifilia se tasi po'o ni sui e faia so'o se galuega (e tusa ai ma le Tulafono) e mo'omia e le nu'u, ma faia fa'asalaga e talafeagai ma le aganu'u ma aga'ifanua, mo le puipuia o

amioga lē pulea i totonu o le nu'u (e pei ona fa'amatalaina i lalo o le tulafono). O le mea moni, o le malosi'aga fa'ale-tulafono o le Pulega a ali'i ma faipule, e pā puipuia lea, ona o tagata uma o Samoa o lo'o malupuipuia i lalo o tulafono aoao mo soligatulafono ma puipuiga lautele. O fē'ese'esea'iga i mata'upu fa'ale-tulafono fa'ale-aganu'u, e masani ona 'ave i le Fa'amasinoga o fanua ma suafa.

O le malosi'aga o nu'u e iai le aiā e faia ai fa'asalaga tau tuge, 'ie toga, o mea fafaga po'o taumafa, fa'atasi ai ma le faia o ni galuega mamafa i totonu o laufanua o le nu'u. O fa'asalaga e masani ona fa'ae'e i luga o matai o le aiga, e iai lē o lo'o fa'asalaina, ona o lana matāfaioi le va'aia o āmioga a lona 'auāiga i totonu o le nu'u. O fa'asalaga foi, e sao mai i alamanuia o le 'au aiga atoa. A lē usita'ia e se matai ni tulafono a le nu'u, e masani ona fa'ate'a mai i faigānu'u. E mafai e le Pulega a ali'i ma faipule ona fa'ate'a lē ua sala mai le nu'u, pe afai o se tulaga matuiā, a'o ia tulaga, afai e ave i le Fa'amasinoga, e masani ona fa'alēāogaina le i'uga a le nu'u, ona o le itū i le aiā tatau o tagata o lo'o i le Fa'avae.

I le 2011, na fa'atalatalanoaina ai le teuteuina o le Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990, na fa'atautaia e le Komiti Faufautua o le Vāega mo le Tausia o le Amiotonu ma le Tulafono, auā le sa'ilia o ni finagalo o le atunu'u mai nu'u ma afio'aga, i ni auala e tāofia ai le maoa'e o le fa'atuputupula'ia o soligātulafono o lo'o a'afia ai tupulaga talavou. Na sa'ilia tonu finagalo o sui auai, i le tāua o aganu'u ma talitonuga fa'akerisiano i totonu o faigā fa'ai'uga. O nisi o fa'afitauli na lāgā mai e afio'aga, e aofia ai le sa'olotoga i tapua'iga, ona o le tele o talitonuga fou ua ofi mai i totonu o Samoa, ma ua 'avea lea ma mea ua vaeluaina ai nisi o afio'aga. O le isi fa'afitauli tele o fa'atautaiga o fa'ai'uga fai i totonu o Pulega a ali'i ma faipule, aemaise ai fa'ai'uga i fa'asalaga mo se amioga lē talafeagai, ae fa'ate'a 'ese ai se matai ma lona 'auaiga mai lona nu'u ma latou meatotino.

O le fa'afitauli i le lē auai o tama'ita'i i totonu o Pulega a ali'i ma faipule, e le'i talanoaina pe na lāgā. Peita'i, na fa'aalia le popolega i le telē o le malosi'aga ua tu'uina i le Pulega a ali'i ma faipule i totonu o le tulafono. I le ripoti mo le teuteuina o le Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990 (Komisi mo le toe iloiloina o le Tulafono o Samoa, 2012) o lo'o fautuaina ai le Pulega a ali'i ma faipule, ina ia resitalaina latou sui auai ma fa'amauina a latou fa'ai'uga fai, i se auala aloa'ia mo le resitalaina o tulafono fa'ale-nu'u. E iai le pule a le Resitara o tulafono fa'ale-nu'u, e talia ai pe tē'ena tulafono fa'ale-nu'u, pe a lē ōgatasi ma faiga ma aiaiga masani o lo'o iai. Na o vāega o tulafono fa'ale-nu'u, e ō gatasi ma le Fa'avae o le a iai le malosi'aga o le Tulafono.

O tulafono fa'ale-nu'u o lo'o tapenaina i lalo o le Atina'e o Pulega Lelei a le Vāega Tau Lotoifale o le Matāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga-Feso'ota'i. E mafai e nu'u ona talosagaina le fesoasoani a le Matāgaluega o Tina mo le tu'ufa'atasia o ā latou tulāfona fa'ale-nu'u, ina ia ogatusa ma 'auala o pulega lelei; ma e tatau ona soalaupuleina ma tagata, ia maua se finagalo 'autasi, ia manino ma malamalamama ma mautali uma iai, ma ia āoga tatau ma talafeagai. E tatau ona toe iloiloina tulafono fa'ale-nu'u pe a mae'a le lua tausaga talu ona resitala (e leai se tulafono fa'ale-nu'u ua resitalaina e o'o mai ia luni 2015).

Talu mai Aperila 2015, o lo'o galulue pea le Vāega Taulotoifale ma nu'u e 20, i le tusiaina o latou tulafono fa'ale-nu'u. O lenei fesoasoani e iai ma le tautalaga a le Loia i le fa'avaa o galuega fa'ale-tulafono ma aiā tatau fa'ale-Fa'avae. O lona fa'atinoga e faia lea i ni vāega se fa e vaevae i ai sui o le nu'u, o matai o ali'i ma tulāfale, komiti a tina, tupulaga talavaou (taulele'a ma tama'ita'i). A pasia tulafono fa'ale-nu'u mai i vāega ta'itasi, ona sainia lea e sui.

I fa'atalatalanoaga, na soalaupuleina ai nisi o tulafono fa'ale-nu'u, e pei o le ave muamua o se soliga-tulafono i le nu'u, ae le'i 'avea i leoleo, o se tulaga ma faiga ua fēte'ena'i ma le tulafono. O nisi o nu'u, o lo'o tē'ena ai tama'ita'i mai le 'avea ma matai, ma ua ioeina e sui o nu'u, e tāofia lea faiga. O afio'aga o lo'o tapenaina a latou tulafono fa'ale-nu'u, na talanoaina ai auala o lo'o fa'atautaia ai fa'aiuga fai, ma na fautuaina ai, le tu'ua o avanoa i lē o lo'o fa'asalaina e fa'amalamalamaina ai lana pito la'au, pe fai sana fa'amatalaga. Peita'i, e le'i taliaina uma e nu'u, ona e faimai nisi, e fēte'ena'i ma le aganu'u (Boodoosign, 2015).

O lo'o saunia nei se tulafono taufa'aofi mo le teuteuina o le Tulafono mo fono a Nu'u, 1990, ina ia ātagaia ai fa'aiuga o le fa'atalatalanoaga. O teuteuga o lo'o fuafuaina, o le a fa'amalosia atili ai le pulega

o nu'u, e ala i le auili'ili o faiga fa'avae o nu'u ma auala e fa'atautaia ai fa'aiuga fai, ina ia mulimulita'ia i le faia o iuga fono. E lē gata i lea, a o le a auili'ilia ai ma Pulega a ali'i ma faipule i totonu o le tulafono taufa'aofi, o le a fa'amano ai ma le uiga o le pule a ali'i ma faipule, i le puipua o le aganu'u fa'asamoa ma aga'ifanua, fa'atasi ai ma le malupuipua o tu ma aga masani o nu'u, ma lona fa'atulagaina. A lagolagoina lenei tulafono taufa'aofi e le minisita, ona tu'uina lea i le Palemene mo lona toe iloiloina.

Matai

O le tele o tulaga fa'a-ta'ita'i i Samoa o lo'o 'umia lea e ali'i o lo'o feololo le matutua, pe sili atu. Na māua i le matou su'esu'ega, o le to'atele o matai o lo'o aumau i nu'u, o ali'i ua matutua le soifua, ma e 92.5% e silia ma le 40 tausaga. O tulaga i galuega, o le to'atele o matai (36%) e faifa'atoaga, soso'o ai ma i latou (21%) e leai ni galuega, ma na latou fa'aiola mai, ona o latou ua matutua. E latalata i le 80% o lo'o alala i totonu o latou lava i afio'aga. Pe tolu kuata o i latou ua fa'ai'uina a'oa'oga mauaululuga pe sili atu.

O le Tusigaioga o le 2011, o lo'o maua ai e 16,787 tagatanu'u o Samoa, o lo'o avea ma matai. O le matou su'esu'ega i le 2014, na māua ai e 13,423 matai o lo'o nōnofo i totonu nu'u ma afio'aga, ma nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-aganu'u, o le taumate iai, pe tusa ma le 3000 matai o lo'o nōnofo i nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-aganu'u i totonu o Apia. Fa'atasi ai ma le faitau afe o matai o lo'o alala i atunu'u māmāo, e pei o Niu Sila, Ausetalia, ma Amerika.

O suafa matai, o meatotino a suli o se aiga, faapea ma i latou uma, e tau i le suafa. O le fa'ae'eina o se suafa matai, o se i'uga e faia i se maliega 'autasi a ali'i ma tama'ita'i matutua o se aiga potopoto.

---

avea ma *tu'ua* o le nu'u, (ma e lē taumate o le ali'i) ma o ia e faia upu o le nu'u, pe a iai se feiloa'iga tāua. O le matai ali'i, o le masani o ia e mulimuli fa'aalia lona finagalo, i le fono a matai, i se fa'aiuga o se matā'upu o lo'o talanoaina, pe a mae'a ona fa'aalia finagalo o isi sui.

O suafa matai, o meatotino a suli o se aiga, faapea ma i latou uma, e tau i le suafa. O le fa'ae'eina o se suafa matai, o se i'uga e faia i se maliega 'autasi a ali'i ma tama'ita'i matutua o se aiga potopoto. O gafa tau Samoa e fetu'utu'una'i, ma e mafai e le tagata ona sa'ilili lona faiā mai ile itu o lona tamā po'o lona tinā. O le faiā vālalata o se tagata, e fa'alagolago lea i le itu e sili ona latalata iai, ma e masani ona iloa i le mea o lo'o nofo ma tautua i ai, ae a fai e nofo se ali'i po'o se tama'ita'i i le aiga o lona tamā, o lona uiga e tatau ona tautua i le aiga, ma le matai o le aiga o lona tamā, e fa'apena pe 'afai o lo'o nofo ma aumau i le aiga o lona tinā. O suafa matai e patino tonu na o le nu'u e afua mai ai.

O suafa matai, e patino tonu i le nu'u e fa'apogai mai ai. O matai ta'itasi e sua lona aiga i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule o le nu'u. A faia se saofa'i, e mo'omia ona fa'amaonia e le nu'u e faasino iai le

O suafa matai, e tele 'ina fa'amanatu ai tuaā po'o ni tala'aga o gafa o aiga, ona o ni mea na tutupu, ma e feso'ota'i ma se afio'aga. E lua ni tulaga fa'amatai; o *matai Ali'i ma matai Tulāfale*. O le ese'esega o ia tulaga e lua, ua tau lē tāua tele i le talatalu fou, ua iai nei Samoa, e le pei o aso ua mavae. O tiute o le *Tulāfale* fa'aleaganu'u, o le lauga, ma o totonu o nu'u ta'itasi, e tofia lava le *Tulāfale* matua e

suafa matai, ona mafai lea ona resitalaina fa'aletulafono. O le masani, e faia lava saofa'i i totonu o le nu'u e patino iai le suafa.

E ta'ita'ia e matai pulega o ni vaega e pito i sili ona tāua se lua, o le lelei pulea o nei vāega uma, e fa'alagolago i le lelei ona soālaupule ma le ausia o se maliega e tasi. O le vāega muamua, o le pulega o lona 'au aiga; o lona lua o le Pulega a ali'i ma faipule o se nu'u, o matai uma e fai sao i fa'ai'uga fai, ina ia maua se maliega 'autasi o se afio'aga.

ma ē tino matutua ia fa'ai'uga ma matā'upu o se aiga; lona lua, o ia o se ta'ita'i i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule o se nu'u, e ui ina ese'ese tulaga fa'amatai, a'o matai uma e fai sao i fa'aiuga fai, ina ia maua se maliega 'autasi o se afio'aga.

Talu mai le 20 senituri, ua tele ina fa'asalafa ia suafa matai ma ua to'atele ai matai, ua faasuafaina , i le matai e tasi. Ua ta'atele fo'i le 'avea o suli e vālatalata so'otaga po'o faiā, e pei o uso, po'o tausoga, o lo'o umia se suafa e tasi. E lē o toe tele ni suafa o lo'o fa'atūmauina pea ona tasi le nofo, pe to'atasi lē o lo'o umia le suafa, ma e tele i suafa maualuluga o le atunu'u. O le to'atele o matai ua lē o toe nōnofo i totonu o nu'u e patino iai le suafa, o nisi ua nōnofo i atunu'u i fafo, o nisi o lo'o nōnofo i le taulaga, po'o isi foi nu'u. O le tele fo'i o aiga, ua fa'ae'e suafa matai i tagata e lē o nōnofo i totonu o nu'u, ae ona o ni tulaga tauāloa ua mafai ona ausia, ina ia mafai ona fai saofaga i mea e fai o le aiga, po'o le fa'atūmauina o so'otaga ma i latou i atunu'u mamao, po'o feso'ota'iga ma ē o nonofo i le taulaga ma le nu'u.

O matai e lē o nonofomau i totonu o le nu'u, pe auai i faiganu'u, ae na fa'asuafaina ona o se tulaga ta'uāloa, e leai ni tulaga fa'ata'ita'i e tau'avea e pei o matai o lo'o aumau i totonu o nu'u.

O taula'iga o mamalu ma fa'aaloaloga o se aiga, e 'avea lea i le matai, ma o ia e fa'alagolago iai se maopo'opoga o se aiga, e ala i le vāla'auina o se talanoaga, fōfōina o fa'afitauli ma fē'ese'esea'iga, e ta'iulu i talanoaga ma saofaga mo se fa'alavelave, fa'aipoipoga ma mea e fai o le lotu, fa'atasi ai ma atina'e lautele o le aiga ma nisi lava mea. O le matai e masani ona 'avea ma ti'akono o le eklesia o se nu'u o lo'o suafa ai. E ese'ese aiga ma latou masani, a'o le fa'aaloalo fa'ale-agantu'u, o le matai e ālala i luga o le nofoa, pē nofo fo'i i le talāluma o se fale, ae nonofo sui uma o le aiga i lalo, i le pito i tua o le maota o se aiga. I taimi o taumafataga, e alala i luma le matai, pe nofo i le ulu o le laulau, ma e 'ave i ai le fa'amuamua. O le fa'aaloalo fo'i lea e tasi, e 'ave i le faifeau.

Sui o Nu'u

O *Sui o Nu'u* sa masani ona ta'ua o le "pulenu'u" o lona fa'aūigaina o le "pule o le nu'u", a'o isi taimi sa fa'atusaina i le tulaga faaperetania o le "village mayor". O se tofiga na māfua mai i le vaitaimi o pulea e Siamani Samoa i le 20 Seneturi.

E ta'ita'ia e matai pulega o ni vaega e pito i sili ona tāua se lua, o le lelei pulea o nei vāega uma, e fa'alagolago i le lelei ona soālaupule ma le ausia o se maliega e tasi. O le vāega muamua, o le pulega o le aiga lelei, e soalaupule

Ona o ni suiga lata mai, ua ta'ua ai nei, o "Sui o Nu'u" e tusa ai ma le uiga tonu o lea tofiga. E filifilia e le Pulega a ali'i ma faipule le tagata e 'avea ma Sui o Nu'u, e faia lona alauni ma ripoti i le Vāega Tau-

Lotoifale o le Matāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga Feso'ota'i. O lana matāfaioi o le 'avea lea ma so'o'upu i le vā o le Malo ma le nu'u. O Sui o Nu'u, mai afio'aga ma pitonu'u, o ali'i uma, ma e leai se tama'ita'i.⁷

O sui o nu'u, na tofia mai e nu'u fa'ale-agantu'u ma pitonuu, o ali'i uma.

Na fa'atalanoaina Sui o Nu'u e 28, mai le 30 na filifilia,⁸ e 15 sui mai i nu'u e leai ni aiāiga aloa'ia e tē'ena ai matai tama'ita'i mai le fono a le nu'u, ae 13 sui, mai i nu'u o lo'o fa'asāina tama'ita'i ona 'avea ma matai, pe 'auai i le fono a le nu'u. E leai se ese'esega tele na matou maua i le fa'atulagaina o pulega o nei nu'u uma.

O le to'atele o Sui o Nu'u na fa'atalanoaina, e talitonu e malosi atu le Pulega a ali'i ma faipule i le ta'itali'ina o le nu'u, 'ae to'alaiti e talitonu, e tutusa lelei le malosi o ta'ita'iga a le Ekalesia ma le nu'u.

Komiti o Āoga

O Pulega a ali'i ma faipule, e va'aia ā'oga Tulagalua a le Malo, ma o le mea lea, e tele ai na o matai ali'i e i totonus o ia Komiti. O ā'oga a nu'u, e pule ai nu'u, 'ae fa'atupeina e le Malo faiā'oga ma mea uma e fai ai ā'oga, a'o le mātafaioi a le nu'u, o le sa'ilia o tūpe aua le fa'aleleia o faleā'oga, ma tausia ai lotoā ale ā'oga. O le tele o nu'u i Samoa e tofu ma le ā'oga tulaga lua. O komiti o ā'oga e masani ona tofia e le Pulega a ali'i ma faipule.

O le Pulega a ali'i ma faipule e filifiia Komiti Aoga. O le tele o lo'o ta'iulu ai matai ali'i, ma e to'atele i matai ali'i ia sui o le komiti.

a'ofai atoa o sui i totonus o komiti ā'oga, e 167 tama'ita'i, ae 904 ali'i. Ua na o le 16 Komiti o ā'oga o lo'o tofia tama'ita'i e avea ma peresetene, a o le to'atele o ia ā'oga, o lo'o i totonus o nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-agantu'u. O le to'atele o faia'oga i ā'oga Tulaga lua, o tama'ita'i (90%), ae ua na o le 62% o ia ā'oga, o lo'o pule ai tama'ita'i, ae 79% o tama'ita'i o lo'o 'avea ma sui pule. O ā'oga maualuluga fa'ale-itumalo, e pulea e fono a matai o le Itumalo, o latou foi e filifilia komiti ā'oga, ma e to'atele foi i matai ali'i. O sui o komiti mo nei ā'oga e lua, e manatu, e tatau ona maua ni latou tūpe mo fonotaga, mai tūpe o ā'oga.

O le matou su'esu'ega na fa'amautuina ai; o le tele o Pulega a ali'i ma faipule e na o matai ali'i, o lea e tele ai ona filifilia na o matai ali'i e fa'auluulu ma auai i totonus o komiti ā'oga. I le faitau

⁷ O Sui o Tama'ita'i o Nu'u e ese'ese ma le Sui o Nu'u

⁸ E to'alua (2) sa le'i maua so la'ua avanoa mo se fa'atalatalanoaga.

Ua iai nei se tu'utu'uga e totogi e le Matāgaluega o Ā'oga, Ta'aloga ma Aganu'u pili mo so'o se tamaititi ua resitala i le ā'oga, ma o lo'o fa'atupeina e le Malo Ausetalia, ma Ni'u Sila. E fa'atūlaga e le Kōmiti ā'oga, le aofa'iga o tupe e resitala ai le tamaititi āoga, fa'atasi ai ma le aoina ma lona fa'asoasoaina. E tatau i le komiti ona faia ni sa'iliga tupe mo le ā'oga pe a mo'omia. I se su'esu'ega na faia i ā'oga maululuga fa'ale-itumalo ma nisi o ā'oga Tulaga lua i le talafātai o le taulaga, na māua ai e tele ni ā'oga e lē o lelei ona pulea ma tausia (Asian Development Bank, 2012).

4. TAMA'ITA'I I TOTONU O FAIGA-NU'U

Matai Tama'ita'i

E tusa ai ma fa'amaumauga aloa'ia, e 9% o matai i Samoa o tama'ita'i (SBS, 2012). O lenei fa'amaumauga e fa'avae i luga o le faitau aofa'i o le atunu'u, e aofia ai le Taulaga, nu'u ma nofoaga e lē o ni nu'u fa'ale-agantu'u. Na māua i le matou su'esu'ega mai le 240 nu'u ma pitonu'u, e 13,423 matai, ae na o le 735 (5.5%) o tama'ita'i. O lona uiga pe 'afa o matai tama'ita'i e lē nonofo i totonu o ni nu'u fa'ale-agantu'u.

Lisi 3: Fa'amaumauga o i'ugafono o nu'u fa'atatau i matai tama'ita'i

Fa'amaumauga mai nu'u fa'atatau i matai tama'ita'i	Su'esu'ega Mātāgaluega o Tina	Nu'u ma pitonuu Su'esu'ega CSS	Su'esu'ega Afio'aga uma	CSS:
Faitau aofa'i o nu'u e fa'asā ai matai tama'ita'i	16	19	45	
Faitau aofa'i o nu'u e fa'asā ona auai matai tama'ita'i i fono a ali'i ma faipule	36	15	42	
Telē o le su'esu'ega	167	190	275	

E le'i maua se finagalo 'autasi o tagata Samoa aga'i i le aiā tatau o tama'ita'i e umia suafa matai; o nisi e talitonu o se aiā tatau mai anamuā, ma e māfua mai i tala'aga po'o gafa tāua o Samoa lea na maua mai i se matai tama'ita'i. O nisi e talitonu o le 'avea o tama'ita'i ma matai, o se agantu'u fou ma ua talia i nei onapō, ae talitonu nisi, o le agantu'u fa'asamo, ua na o ali'i e tatau ona 'umia suafa matai. Fa'ata'ita'iga, i le 28 o Sui o Nu'u na fa'atalanoaina, e 10 e talitonu e tatau ona 'umia e tama'ita'i suafa matai ma auai i fono a ali'i ma faipule, ae to'afitu e 'au'ese i le fa'asuafaina o tama'ita'i. E 11 sui, e lē mautonu, ma e le'i fa'aalia so latou finagalo.

Ae le'i Tuto'atasi Samoa i le 1962, o le to'atele o tagata sa nonofo i totonu o nu'u, ma e le to'atele fo'i ni tama'ita'i na 'avea ma matai. Ae ina ua tātala avanoa i le vaitausaga o le 1960, sa fa'ato'ateleina ai loa le aofa'i o tama'ita'i ua 'avea ma matai.

E le'i maua se finagalo a'utasi o tagata Samoa agai i le aiā tatau o tama'ita'i e umia ai suafa matai; o nisi e talitonu o se aiā tatau mai anamuā. O nisi e talitonu o le 'avea o tama'ita'i ma matai, o se agantu'u fou ma ua talia i nei onapo, ae talitonu nisi, o le agantu'u fa'asamo, ua na o ali'i e tatau ona umia suafa matai.

E le to'atele ni tagata Samoa na maua avanoa i āoga maualuluga se'ia o'o mai i le vaitau o le 1950, ina ua mautū nisi o āoga maualuluga a le Malo. A'o luma mai, sa gata ā'oga i vasega lua maualuluga (intermediate) ae sa na o tamaiti afakasi i Apia, sa mafai ona a'o'oga ai. A'o lei, fa'atūina vasega maualuluga i kolisi a le Malo, o tamaiti na tulaga lelei i āoga, na e ave i Niu Sila e fa'ai'u vasega maualuluga, ona fa'aauau lea i

āoga fa'afaiā'oga, ma ā'oga fa'a-teine tausi ma'i, ma lunivesite. E to'atele teine na maua ia avanoa mo a'oa'oaga maualuluga i Samoa ma Niu Sila, ma e leai se ese'esega tele i taumafaiga o tama ma teine i tulaga ma fa'ailogia na mafai ona latou ausia.

O le vaitaimi lea na iloa ai e aiga, le tāua o le una'ia o teine ia a'oa'oina lelei ma ia tutusa ma le a'oa'oina o tama, ma o tu ma aga'ifanua fa'asamoa ua atili ai ona faigofie le to'esea o tama'ita'i. O fa'ato'aga ma le fagota, fa'atasi ma galuega masani, e tausia ai aiga, e pei o le ma'umaga, fafagaina o meatuāolō, teuina o fanua ma le faiga o le fa'apusa, o matāfaioi ia a ali'i, a'o tama'ita'i e nafa ma galuega i totonu o le fare, ma e lē läina. O le to'esea o tama'ita'i i a'oa'oaga, e le'i afāina tele ai le fatu aiga tausi, ma ua latalata ā'oga i nu'u, ua lē 'avea ai ma fa'afitauli. O le tele o avanoa mo ā'oga a tama'ita'i, na si'itia ai le aofa'i o tama'ita'i i matātā ese'ese tau tamāo'aiga; i auauanga a le Malo, pisinisi ma galuega tauāloa.

E le tele o tama'ita'i e umia suafa matai ona o se tulaga taualoa na ausia i a'oa'oaga ma galuega, ae le 'avea ai ma ta'ita'i o se nu'u. O le tele o suafa matai o tama'ita'i, e fa'ae'e ona o tulaga fa'aeaea o aiga.

(e peisea'i o lona talitonuga e le'i iai muamua se matai tama'ita'i.) Na fa'asuafaina ia, e lona tamā i le 1960, ina ua i'u mai i se Kolisi i Niu Sila. O isi tama'ita'i o le latou tupulaga na taliu mai Samoa ma fa'ailogia tauāloa, na 'avea ma ofisa sinia i totonu o le Malo. Na 'avea uma nei tama'ita'i ma matai, ae talitonu o ia lava na muamua. O lona talitonuga ona o le tutusa o le faitau aofa'i o tama'ita'i ma ali'i na toe taliu mai e tautua le atunu'u ina ua fa'ai'uina a'oa'oaga i fafo, i le tuana'i ai o pulega fa'a-kolone, o latou ia na āfua ai ona talisapaia le 'avea o tama'ita'i ma ta'ita'i i totonu o Upufai o le atunu'u.

O le to'atele o *Sui o Nu'u* ma *Sui o Tama'ita'i o Nu'u* na fa'atalanoaina, e talitonu ua tele suiga o le aganu'u ua iai nei, ae o lo'o faatumauina pea fa'avae. "E sui faiga ae tumau faavae" E ui ina fa'apea na seāseā ona 'avea tama'ita'i ma matai i vaitau ua tuana'i, ae peita'i o lo'o iai lava faamāoniga i le tēlē o le pule sa umia e tama'ita'i taualoa o le atunu'u, i aso ua mavae (Kramer 1999 1902: 9-19). E pei ona fa'amauinā e Tcherkezoff, ua tele le suiga i faiga fa'amatai ua iai nei i Samoa, pe a fa'atusatusa ile lua selau tausaga ua mavae, ua va'aia le tele ole ese'esega e pei ona faamauina e tusitala ole 19 seneturi, Tcherkezoff (2000:151-190).

Ua tele le suiga i faiga fa'amatai ua iai nei i Samoa, ma o le suiga talu mai le lua selau tausaga ua mavae, ua va'aia le tēlē o le ese'esega.

E to'atele tama'ita'i ua 'avea ma matai ona o tulaga taualoa i a'oa'oaga ma galuega po'o se tautua iloga i le aiga, e ala i le lagolago malosi i tulaga tau tupe. O le 'avea o se tama'ita'i ma matai ona o ia tulaga, e lē mafai ai ona ia tau'avea ni tulaga fa'a-ta'ita'i i totonu o pulega o nu'u. Ma o le to'atele o tama'ita'i, e umia suafa matai ona o ia tulaga fa'aeaea, o lona uiga e mafai ona leai sona leo malosi i totonu o le aiga

O le vaitausaga o le 1970, na si'itia ai le faitau aofa'i o tama'ita'i na 'avea ma matai, ma o nisi o i latou ia na maua fa'ailogia po'o tipiloma mai fafo. O nisi na 'avea ma faipule na fa'atalanoaina, e talitonu se tasi o ia tama'ita'i, o ia na 'avea ma ulua'i matai tama'ita'i

potopoto, ma ua atili ai ona fa'aiti'i tīā lona avanoa i totonu o faigānu'u. E iai nisi e tulaga 'ese mai ai, e pei o Fiame Naomi Mata'afa, o ia o le 'auga-fa'apae o le latou afio'aga, ma ua 20 tausaga o 'avea o ia ma sui o lona Itumalo i totonu o le Palestene. O lo'o fa'asuafaina i se tasi o suafa tāua o le atunu'u ma e na o ia o lo'o umia lea suafa. O ia fo'i o se suli mai i sē na 'umia se tasi o suafa o Tama Aiga o Samoa. O lona tua'ā na 'avea ma ulua'i Palestene o Samoa i le 1962-1967 a'o lona tinā o La'ulu Fetauimalemau, o se tasi o ulua'i Tama'ita'i na 'avea ma sui o le Palestene.

Komiti a Tinā i totonu o Nu'u

I le fa'atalanoaina o *Sui o Nu'u*, e to'atele ē na faimai o lo'o iai lava le pule a tama'ita'i i totonu o le *Nu'u a Tama'ita'i*, ma o le mea lea e lē mafai ona fa'apea mai ua tāvavae 'ese tama'ita'i mai i totonu o fa'ai'uga o faigā-nu'u.

Talu mai le vaitausaga 1920, o le *nu'u o Tama'ita'i* ma le *auluma mo Tama'ita'i*, sa tatala na o tama'ita'i o le nu'u, po'o suli tama'ita'i o matai o le nu'u, e lē aofia ai tama'ita'i mai isi nu'u po'o fafine nofotane o lo'o fa'aipoipo atu i tama o le nu'u. I lalo o le pulega o le Malo Niu Sila i le (1921-1962) na fa'aofi mai ai se fa'alapotopotoga fou mo tama'ita'i. O le fa'amoemoe ina ia una'ia le tulaga tau soifua maloloina ma le tu mamā o afio'aga. O lona ta'ita'iga ma pulega, na tu'uina lea i ta'ito'alua (ae lē o tuafafine) o matai o le nu'u. Na amata mai *Komiti Tumamā* i nu'u e tūlata i le taulaga o Apia, ma e o'o mai i le vaitausaga o le 1930 ua mautū uma i nu'u o Samoa i lalo o le ta'ita'iga a le Matāgaluega o le Soifua Malolōina a le Malo. Talu mai lea taimi, ua 'avea ai lava le *komiti tumamā o tina* ma vaega o pulega i totonu o faigānu'u fa'asamoa.

O le fa'amāopoopoga o *komiti*, na fa'avae lea i faiga fa'ale-agantu'u i lea vaitaimi, e tolu ni vāega. Sa fa'atulagaina komiti i le talitonuga, o le tulaga o le fafine e fa'alagolago i le tulaga o lona to'alua i totonu o le nuu; o āvā a matai ma tulāfale o i latou ia e fa'afoeina le komiti; o le faletua o le ali'i tāua o le nu'u, e masani ona 'avea ma Peresetene, o le āvā a le tu'ua o le nu'u, e 'avea ma failautusi. E fa'apitoa le vāega o teine po'o tama'ita'i o le nu'u i totonu o le *komiti*, a'o le tele o nu'u, e leai ni latou matāfaioi fa'apitoa. O āvā a taulele'a, o latou ia e tautua.

Talu mai le vaitausaga 1990, ua fa'aopoopoina isi matāfaioi o le *komiti* i totonu o pulega o nu'u, e 'ese mai i tiute fa'ale-agantu'u masani e pei, o fale lalaga; Ua aofia ai ma āsiasiga o aiga ma fale ina ia fa'amautinoa o lo'o mamā ma malolōina, ona o le fa'atama'ia o nofoaga o namu ma isi auala e ono tutupu mai ai fa'ama'i, fa'atasi ai ma le vaita'ele ma vai taumafa o le nu'u. E iai asiasiga a tama'ita'i tauri mai fa'aitumalo i masina ta'itasi, aua fuagā pepe ma le va'aiga o failele ma tamaiti; ma na maua ai ma āvanoa mo le faia o fesoasoani muamua i le va'aia o fa'ama'i ma le togafitia o manu'a laiti. Na tu'uina e le Pulega a ali'i ma faipule i le *komiti* e pulea le tulaga o le soifua maloloina o le nu'u. Fa'ata'ita'iga e mafai e le komiti ona fa'asala ia tinā e le usita'ia tulafono o le nu'u, pe'a lē aumaia latou fanau e siaki ma faia tui puipui. O le tele o komiti e pulea vai ma mea e fa'aalu i ai le suavai lāfoa'i, ina ia talafeagai ma le soifua manuia lautele (Schoeffel 1985).

I tua mai o le 1990, ua fa'alēiloga matāfaioi o le *komiti*, ona ua fa'aleleia auala ma feso'ota'iga ma ua mafai ai ona fa'alaua'itele togafitiga i nu'u tua, fa'atasi ai ma le fa'asopolia o vai paipa i afio'aga. O lea na amata ai ona tu'uiti'itia auaunaga fa'alenu'u ma amata ai ona mou atu matāfaioi a *komiti*.

E leai se pule aloa'ia o komiti i totonu o mea e fai a le nu'u, se'i vāganā ua fa'atonuina e le Pulega ali'i ma faipule; e mafai ona 'avea tama'ita'i ma ta'ita'i i le Nu'u o Tama'ita'i, ae leai so latou leo malosi i totonu o faiga nu'u.

o Tama'ita'i, ae leai so latou leo tu'u sa'o i faigānu'u. O le tele foi o nu'u, o lo'o iai lava komiti tu'ufa'atasi a tinā uma o le nu'u, o le latou matāfaioi tau'ave o le fa'aleleia ma le fa'a-matagofieina o le nu'u. Mai le 240 o nu'u, ma pitonu'u na su'esu'eina, e 167 o lo'o iai pea komiti tu'ufa'atasi a tina, ae 66 nu'u, e sili atu ma le tasi 'ia komiti o lo'o iai, ma o ia komiti e fa'asino i ekalesia ese'ese, po'o pitonu'u ta'itasi o se nu'u tēlē. Na o le fitu nu'u fa'ale-agantu'u ua lē toe iai se komiti a tinā.

Sui o Tama'ita'i o Nu'u

O Sui o Tama'ita'i o Nu'u, na ulua'i tofia e le Malo mo le taimi muamua, i le tausaga 2004, ma e filifilia mai i luga o le fautuaga a le komiti o le nu'u. E na o le afa o totogi o Sui o Nu'u e maua e Sui o Tama'ita'i o Nu'u.

E na o le afa o totogi o Sui o Nu'u e maua Sui o Tama'ita'i o Nu'u ma e seāseā ona auai Sui o Tama'ita'i o Nu'u i fonotaga a le nu'u.

Na fa'amautūina mai i le matou fa'atalatalanoaga o komiti o lo'o iai nei, ma komiti o lo'o totoe, e le o toe iai se pulega aloa'ia a komiti i ni mea e fai i totonu o nu'u, sei vāganā ua fa'atonuina mai e le Pulega a ali'i ma faipule. E ui ina ta'ita'i tama'ita'i i totonu o le Nu'u

po'o le ā tonu le tulaga o Sui o Tama'ita'i o Nu'u i totonu o nu'u, o lea na matou fa'atalatalanoaina ai ni sui e 28. O le to'atele o i latou o āvā a matai o lo'o i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule. E silia ma le 'afa o Sui o Tama'ita'i o Nu'u (17) na fānanau i totonu o le nu'u, a'o isi sui uma e 11, o tinā e fa'aipoipo atu i totonu o le nu'u. O le tāua o lenei itu, ona o le tū ma aga fa'ale-agantu'u, e maualuga atu tulaga o Tama'ita'i o le Nu'u na i lo'o tama'ita'i e fa'aipoipo atu i totonu o le nu'u (fafine nofotane). O le to'atele o Sui o Tama'ita'i o Nu'u, ua silia ma le 50 tausaga, ma e to'atele o lo'o 'umia ia tulaga mai 1-5 tausaga. E tāua lea tulaga, ona o tinā mātutua e maualuga atu o latou tulaga nai lo tinā laiti. O le to'atele na o'o i a'oa'oga maualuluga, ae tusa ma le 'afa na fa'au'uina mai ia a'oa'oga.

E tele ni matāfaioi o Sui o Tama'ita'i o Nu'u, e aofia ai le fa'amaumauina o ē na fānanau mai, ma ē ua maliliu o le nu'u. O tiute tau'ave o ia e 'avea ma so'o'upu i le va o le Komiti ma le Malo; ma o ia fo'i e auala atu ai feso'ota'iga, a so'o se Matāgaluega a le Malo, i ni matā'upu e a'afia ai tama'ita'i o le nu'u. O le Sui o Tama'ita'i o Nu'u e taloa fonotaga a le komiti, i le mae'a ai ona feutaga'i ma le komiti fa'afroe. E maatali foi le Mātāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga-feso'ota'i, fa'ataatau i polokalame e fa'afaoeina mo tina ma tama'ita'i i totonu o nu'u.

E tāua tele lea tulaga, i le auai o tama'ita'i i totonu o faigānu'u, ona o le tulaga i le 'avea o tama'ita'i ma sui i totonu o le Palemene. O le to'atele o tama'ita'i i totonu o afio'aga i tua, ua fa'ai'uina a'oa'oga, mai ā'oga Tulaga lua ma a ā'oga mauāluluga a le Itumalo (e sili la'ititi atu i lo'o tulaga o ali'i mai i nu'u i tua)

ma ua agava'a tutusa ai ma ali'i, e faia fa'aiuga mo le pulega o nu'u. Ma o se tulaga lea, ua sili ai ona mo'omia ma una'ia, avanoa o tama'ita'i e tu'uina mai so latou finagalo fa'aalia i le tau fo'ia o fa'afitauli lautele o lo'o tula'i mai, e pei o le mativa, puleaina o ā'oga i nu'u ma itumalo, auaunaga faa-soifua maloloina, lava tapena o taumafa auā le lumana'i, fa'afaileleina ma le tausia o fanau ma tupulaga, le fa'atuputupulaia o ma'itaga lē mana'omia ma fa'ama'i tau fēusua'iga, sauaga i totonu o aiga, fuāla'au fa'asāina ma le 'ava malosi.

E to'atele ni *Sui o Tama'ita'i o Nu'u* na fa'atalanoaina, ma na fa'aalia e lē auai i le Pulega a alii ma faipule, se'ia vāganā ua āmia latou mo se fa'amatalaga, e aga'i i se matā'upu fa'apitoa. So'o se matā'upu e fia tu'uina atu e le *komiti* i le Pulega a ali'i ma faipule, e masani ona logo e le Peresetene, le *Sui o Nu'u*, ona ia fa'aleoina lea o le matā'upu i le fono a matai. O lona uiga e leai se leo tu'u sa'o o le *komiti*, i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule, pe'ā talanoaina lea matā'upu. E le'i maua mai se maliega 'autasi i *Sui o Tama'ita'i o Nu'u* na faatalanoaina, pe talafeagai ona iai se leo o tama'ita'i i le Pulega a ali'i ma faipule o le nuu; ona e 'afa na tali mai e tatau, a'o le isi afa, na faimai e leai.

Tupulaga Talavou

O nu'u fa'ale-agantu'u e iai le fa'alapotopotoga o taulele'a, e le'i 'avea ma matai, e ta'ua o le *aumaga*, o i latou ia, e tautuaina le fono a matai. O le alo o le ali'i tāua o le nu'u po'o le Tu'ua e ta'ita'ia, e ta'u o le *sa'o-aumaga*. O le to'atele o *Sui o Nu'u* na fa'atalanoaina, o lo'o iai a latou *aumaga* ma le *sa'o-aumaga* ua uma ona tofia. E to'atele foi, na fai mai, a potopoto le fono a matai o le nu'u, e auai ai foi ma le *aumaga*, auā le tautūina o le 'ava a matai ma le saunia o meataumafa.

E lē na o tupulaga o lo'o i totonu o le aumaga, auā e aofia uma ai ma ali'i matutua, e le'i 'avea ma matai, ma e lē faatapula'aina tausaga o i latou o lo'o i totonu. I le fa'atulagaina o tupulaga i nei aso, o le *autalavou* e fa'asino lea i ali'i fa'atasi ma tama'ita'i o se nu'u i totonu o se Ekalesia, e le'i fai aiga, ma o se vāega o le nu'u atoa .

O nu'u fa'ale-agantu'u uma na su'esu'eina, na fa'amauina ai, o lo'o iai le vāega mo tupulaga, ma o le taula'iga o latou atina'e e mātele i le atina'eina o ali'i. E masani ona vaevaeina tupulaga i vāega, ina ia fesoasoani i aiga o le nu'u o lo'o mo'omia ni taulele'a. O ia galuega e tele ina totogi i tupe po'o meaa'i, ma e aofia ai le veleina ma le fa'amamāina o le vao, po'o le fagaina o ma'umaga. O taimi avanoa e faia ai lakapi a tupulaga.

O lo'o iai tama'ita'i i tupulaga ae le a'afia i galuega mamafa e fa'atinoina e ali'i ma ta'alogia.

A tusa ai ma tali na māua mai i *Sui o Nu'u* ma *Sui o Tama'ita'i o Nu'u*, o lo'o i ai tama'ita'i i tupulaga, ae lē a'afia i galuega mamāfa a ali'i ma ta'alogia. O tupulaga teine e ta'aalo voli fa'atasi ma tama, ma e tele ina fesoasoani i sa'iliga tupe e ala i le fa'atauina

o mea'ai Samoa e pei ole vaisalo, kokoesi, fa'ausi ma isi. E ui ina fa'apea o le umu e nafa ma ali'i talavou, ae fesoasoani lava tama'ita'i i le gāsesegaa, fa'atasi ma le kukaina o mea taumafa e lē fa'avelaina i le umu.

O le tulaga o tupulaga talavou o se fa'afitāuli tele lea. A fa'atulagaina tausaga o tupulaga talavou o Samoa, o le tausaga ogātotonu ua tusa lea ma le 20.7. O le faitau aofa'i o tupulaga i le vai-tausaga o le 15 ma le 29 e 47,414, o lona uiga o le kuata o le faitau aofa'i o tagatānu'u o Samoa. O le to'atele o tupulaga i Samoa e ā'o'oga mo se vaitaimi pe tusa ma le 10 tausaga, ma le naunauta'iga, a i'u mai ona maua lea o se galuega, ae peita'i na o le 32% o tagata i le vaitausaga faigaluega e ta'ua "o lo'o galulue mo se tamaoaiga" ma a tusa ai ma fa'amaumauga, o le to'atele o ia tupulaga, o lo'o galulue fa'avaitaimi i fa'atoaga mo le tausia o aiga (International Labour Organisation, 2015). O lo'o ripotia i le Saili'liliga o Tagata Faigaluega 2012, o tupulaga i le vaitausaga 15-29 e lē o faigaluega, e 16.8%, e fa'alauaina le faitau aofa'i o tagatānu'u e lē faigaluega o Samoa. E tusa ma le 20% o tama'ita'i i le vaitausaga o le 15-21 e lē o faigaluega pe ā fa'atausa i le 14% o ali'i talavou.

O le Pulega a ali'i ma faipule ma Eklesia, o lo'o tele 'ina fa'amāopooppoa ma galulue ma tupulaga talavou, aemaise lava le itūpā o ali'i, ona o le tele o le popolega iā latou amioga. A talanoaina fa'afitauli o nu'u, e tele lava 'ina lāgā mai e Sui o Nu'u le taumafaiga e fo'ia ia fa'afitauli i ali'i talavaou ona o le fa'aāogaina o fuāla'au fa'asāina (marijuana) ma le 'ava malosi. O le fa'afitauli o tama'ita'i o le ma'itaga ae le'i fa'aipoipo. Ma e tele 'ina fa'asala ai le aiga o le tama'ita'i e le fono a matai.

5. O EKALESIA I LE PULEGA O NU'U

E telē le sao a Ekalesia i le soifuaga o tagata Samoa, aemaise i latou o lo'o nonofo i totonu o le nu'u. O fa'amaumauga o le Tusigaigoa 2011, o Ekalesia o lo'o ta'atele i totonu o afio'aga o le Ekalesia Fa'apotopotoga Kerisiano i Samoa (EFKS) e 31.8% o le faitau aofa'i o tagatānu'u, o le Metotisi e ui 'ina tele aulotu o lo'o i totonu o nu'u, ae na o le 13.7%. O le Katoliko, e tele i totonu o nu'u, ae iai foi ma aulotu i le taulaga, ma e 19.4% o le faitau aofa'i o tagatānu'u. O le Mamona (Ekalesia o le Au Paia o Aso e gata ai) e lona tolu e 15%, ma e iai aulotu i totonu o le taulaga, nu'u ma Itumalo. O isi ekalesia e lē tele i totonu o nu'u, ona e lolotu tausavali tagata mai nu'u ma itumalo. O le AOG e 8%, o le Ekalesia Aso Fitu e 3.9%. O le tu'ufa'atasiga uma o isi ekalesia laiti e 8.9% o le atunu'u (SBS, 2011).

O ekalesia e tele i totonu o afio'aga o le EFKS, Metotisi, ma le Katoliko. Mai le 240 o nu'u faale-agantu'u na su'esu'eina, o le tele o nu'u e tasi le lotu, ae iai nu'u e silia ma le tasi le ekalesia, ae tele lava i ekalesia iloga nei e tolu.

O le tele o atunu'u o lo'o iai le Metotisi ma le Ekalesia Fa'apotopotoga Kerisiano, ua loa ona latou talia le 'avea o tama'ita'i ma faifeau, a'o Samoa e tūma'oti ana pulega o ia ekalesia, o lo'o tē'ena pea le 'avea o tama'ita'i ma faifeau. O le Ekalesia Katoliko ma le Mamona e mulimuli i tulafono o le Ekalesia Aoao Tutotonu o lo'o i fafo, o lona uiga e lē tuto'atasi lana pulega. E lē mafai ona 'avea tama'ita'i ma faifeau i le Ekalesia Katoliko, a'o le tele o aulotu i Samoa o lo'o ta'ita'ia ma faia a'oa'oga fa'a-ekalesia e *Fesoasoani*, ma e leai se fa'amaumauga e tē'ena ai tama'ita'i mai ia tulaga, e ui ina faapea, o lo'o umia uma e ali'i. O le Ekalesia Mamona e tu'u ese'ese tiute ma tulaga fa'ata'ita'i o ali'i ma tama'ita'i i le Ekalesia.

O Ekalesia iloga, e tele 'ina mulimulita'ia fa'avae ma tulaga na ōmai ma misionare i le 19 Senituri. O latou a'oa'oga e tele ina fa'atāua ai ali'i e 'avea ma fa'auluuluga o aiga kerisiano, a'o tama'ita'i o fesoasoani, ma o le pule a ali'i e sa'olele i totonu o aiga, nu'u ma ekalesia.

O totonu o ekalesia, e a'oa'o ai tulaga fa'ata'ita'i ma le lima fōa'i, ma o ta'ita'i o le ekalesia e ese le tāua, ma le mo'omia, mo le tapenaina o sui tauvā mo le palota. O ekalesia iloga e tolu, o lo'o tē'ena pea le 'avea o tama'ita'i ma faifeau, 'ae o lo'o taliaina le 'avea o tama'ita'i ma ti'akono tusa po'o 'avea ma matai, pe leai, (e ui ina to'atele o ti'akono o matai ali'i). Na māua i le su'esu'ega, o lo'o iai ti'akono tama'ita'i ta'itasi fa'atasi ma ti'akono ali'i i totonu o le tele o ekalesia EFKS ma le Metotisi i totonu o nu'u

---

mai le 2,615 tama'ita'i ti'akono su'esu'eina, e 220 (8.4%) o lo'o i totonu o aulotu e lē o ni nu'u faale-agantu'u, ae 2395 (91.6%) o lo'o i totonu o aulotu mai nu'u ma afio'aga. O ti'akono ali'i e masani o matai, a'o tama'ita'i e le afāina po'o se matai pe leai.

E tele o Ekalesia e lē taliaina tama'ita'i ona 'avea ma faifeau, ma o le tele o ti'akono o matai ali'i.

I le matou fa'atalatalanoina o *Sui o Nu'u* ma *Sui o Tama'ita'i o Nu'u*, na fa'amaonia ai, o lo'o fa'aāogaina pea e nisi o latou tofiga faa-ti'akono Tama'ita'i, a'o le to'atele o tinā o lo'o galulue i totonu o ekalesia, e

‘aula i le mafutaga a tinā. O ia mafutaga o lo’o ta’ita’ia e ta’ito’alua o ti’akono ma e nafa ma le fa’amamāina ma le teuina o le falesā, faia o sā’iliga tupe, ma tali mālo a le ekalesia.

Pe tusa ma le ‘afa o *Sui o Tama’ita’i o Nu’u* na fa’atalanoaina, e talitonu e taufai malolosi uma ta’ita’iga a ekalesia ma le Pulega a ali’i ma faipule i le ta’ita’ina o le nu’u. Atonu o le fa’apogai, ona o matai uma po’o le to’atele o matai, o lo’o ta’ita’ia le nu’u, o lo’o ‘avea fo’i ma ti’akono o aulotu po’o ekalesia.

6. TULAGA TAU TAMAOAIGA

Umiaina o fanua

E le'i mafai ona fa'amāioio i lenei su'esu'ega ni tulaga o lo'o fa'amalosia ai, po'o fa'avaivaia ai le tulaga tau-tamāo'aiga o tama'ita'i i totonu o nu'u ma afio'aga. O le Su'esu'ega Aoao o le Aufaigaluega a Faipisinisi Tuma'oti (Matāgaluega o Pisini ma Alāmanua, 2010) na māua ai e 6% o le faitau aofa'i o le aufaigaluega i totonu o pisinisi tuma'oti, o i latou lava e āna pisinisi, ma e 380 o tama'ita'i, fa'atusa lea i le 415 o ali'i o lo'o galueina a latou lava pisinisi. O le 33% o pisinisi o lo'o i totonu o nu'u, e pulea e tama'ita'i, a tusa ai ma le masani a Samoa, so'o se pisinisi o le meatotino a le aiga atoa, ma e pulea fa'atasi e le tamāloa, o lona to'alua ma tagata uma o le aiga. I le aoina o fa'amaumauga e i latou na fa'amauina, na tusia ai "pisinisi e pulea e tama'ita'i" o lona uiga, o lo'o fa'atatau i lē na va'ai tino i ai o va'aia le pisinisi, auā e le mauiroa le tu'utu'uga o le pisinisi o lo'o iai i le taimi lea.

O le tele o tamaita'i e manatu e tatau ona paleni a latou aiā tutusa ma ali'i, ile fa'aaogaina o fanua.

O le malamalamaga lautele a tagata Samoa, e iai le aiā tatau o tama'ita'i i meatotino, a'o le tele o tagata Samoa e leai ni latou aiā ta'ito'atasi i ni meatotino. O le masani e aiā tutusa uma iai le aiga. O le talitonuaga masani, o tama'ita'i e aiā tutusa ma ali'i i le

fa'aaogaina o laueelele o le aiga. O le Tusigaigoa o le 2011, o lo'o fa'amauina le aofa'i o fale o aiga (26,205) na faitauina, e 69% o lo'o fa'atūina i fanua fa'ale-agantu'u. Ua ese le fa'amauina o fanua mai i faiga masani e pei ona sau ai, o le taimi nei e leai ni tulafono fou ua fa'atuina e fa'amanino ai aiā o tagata i "fanua fa'ale-agantu'u". O se fē'ese'esea'iga tele lea o le ā tula'i mai i totonu o aiga potopoto ma totonu o nu'u, o le fesiligia o fanua ma lē pulea. O aso ua mavae, o lau'ele'ele sa i lalo o le va'aiga a se matai ali'i, e sili ona tāua o se itu paepae, ma o ia e fa'asoasoaina lau'ele'ele e fua i mana'oga o suli, ae nonofo tautua i lalo o le matai. Ua suia nei le faiga ona o mana'oga fa'ale-tamāo'aiga, ma ua fa'aitiitia foi ma le pule a matai i luga o fanua, fa'atasi ai ma le to'atele o matai o se aiga ina ua vaeluaina le tele o suafa, o le a tausiniō i fanua, e lē gata i tagata o lo'o i totonu o le nu'u a'o ē o lo'o nonofo solo mai (fa'atasi ma le to'atele o lo'o nonofo i atunu'u mamao).

O aso nei, o aiga to'alaiti, o lo'o nofoia fanua fa'ale-agantu'u ma galueina, e tele ina manatu o le meatotino a le latou aiga. Ua fa'atagaina e le tulafono ona lisiina fanua fa'ale-agantu'u; ma e mo'omia e le matai o lo'o va'aia nei fanua ona sa'ilia se maliega lautele a suli, ma ē uma e aiā iai, ma o se tulaga e faigatā tele ona 'ausia. O le Fa'amasinoga o Fanua ma Suafa, (e faia fa'aiuga o fa'afinauga i mataupu fa'ale-agantu'u, ae leai se malosiaga e fa'atino ai ana fa'aiuga), ma o lo'o telē se fa'agasologa o matā'upu tau fanua e fia fo'ia.

Pisinisi i Totonu o Nu'u

E pei ona ta'ua i luga, o le to'atele o ali'i e umia pisinisi i totonu o nu'u. O lo'o fa'amauina i le matou su'esu'ega e 1,353 i latou e pulea pisinisi o lo'o i totonu o afio'aga, e 33% o tama'ita'i. O le tele o nei

pisinisi o lo'o fa'atautaia e aiga e pei: o faleoloa, ta'avale la'u pāsese, pasi, o fale tū matāfaga ma fale talimalo. E lē o aofia i le su'esu'ega fa'ato'aga, faigāfaiva, ma togāla'au e fa'atau i le maketi, o nei pisinisi e tele ina galuea'ina e ali'i. E le o aofia ai fo'i i le Su'esu'ega ia gluega o lo'o gaosia i le fale mo le

E 33% o pisinisi i totonu o nu'u, e pulea e tama'ita'i.

fa'amoemoe e fa'atau atu, e pei o meataulima, ma mea'ai vela, o lo'o fa'atauina i nu'u ma le maketi i le taulaga, e tele ina gaosia e tama'ita'i.

O le tele o aiga e masani ona galulue i le faia o fa'ato'aga ese'ese, e iai le totōina ma le seleseleina mo le tausiga o aiga, pe fa'atauina i autafa o auala ma le maketi i le taulaga, po'o le fa'atauina atu foi i faipisinisi. O le tele o aiga o lo'o nonofo latalata i le sami, e fa'alagolago i fagotaga aua le tausia o aiga, fa'atasi ai ma se vaega to'alāiti, e fagogota aua le fa'atauina atu. O se vaega tāua tele i totonu o galuega fa'ale-aiga, le gaosia po'o le tapenaina o puna'oa auā fa'alavelave fai. O le tele o aiga, e tausi pua'a, moa, ma fafaga nai povi, e 'avea pe fa'atau atu e fai ai fa'alavelave, ma e fasi lava i totonu o fa'ato'aga. O puna'oa fai fa'alavelave, ua tula'i mai ai se mana'oga fou mo mea fa'ale-agantu'e pei o 'ava ma ie toga ma nisi mea e mafai ona fai ai saofaga pe fa'atau atu e maua ai tupe.

A tusa ai ma le su'esu'ega i saofaga o tama'ita'i i tulaga tau tamāo'aiga, e tēlē le avanoa e pulea ai e ali'i ma tama'ita'i o lo'o nofo'aiga i totonu o nu'u, a latou lava tupe maua, a'o fanau e le'i fai aiga, ali'i fa'atasi ma tama'ita'i, e tatau ona 'ave atoa o latou totogi po'o se vaega i o latou matua. O ali'i ma tama'ita'i uma o se aiga e tatau ona fesoasoani i mea e fai auā le tausiga o le latou aiga, ma fa'alavelave fai aga'i i isi aiga ma totonu o le nu'u. E sao fa'atasi uma le aiga mo tupe aua mea fai o le lotu, nu'u, ma fa'alavelave. O le tamā matua, e fa'auluulu iai le aiga, e masani ona faia fa'aiuga i tulaga tau tupe o le aiga, a'o le tinā e fa'asoasoaina ma va'aia mea e fa'atau a le aiga. E tele atu tama'ita'i na i lo'o ali'i, o lo'o auai i totonu o pisinisi laiti mo le sā'ililia o tupe maua mo aso ta'itasi. "Na ripotia e tama'ita'i, o le iai o se tupe maua i aso ta'itasi, o se avega māmafa ona e tele ai manatu, e tatau ona fa'aaoga ia tupe mo le tausiga o le aiga i aso ta'itasi. O le tulaga lea e faigata ai ona auai i pisinisi laiti pe fa'aputu ai se tupe tele. E ui ina fa'apea o se avega i ali'i le sā'ililia o se tupe tele, ae sili atu ona faigofie i ali'i ona teuina se vaega o nei tupe mo ia lava" (Banthia et.al. 2012:47).

E ono iai le ese'esega i mea e ave i ai le fa'amuamua i tupe fa'aalu a tama'ita'i ma ali'i; o ali'i e tele ina fa'aalu tupe i 'ava malosi, a'o tama'ita'i, e tele ina fa'aalu tupe i le Bingo. E ui ina fa'apea e felagolagoma'i aiga ma afio'aga i le tele o mea, e iai pea le fa'afitali i le pulea o tupe, aemaise ai le faigata ona filifili po'o fea e tatau ona fa'amuamua, po'o le aiga, po'o mana'oga o le tagata lava ia, po'o nu'u, auā ua tele 'ina tupu ai fē'ese'esea'iga i le vā o sui o le aiga, o lo'o faigaluega e sa'ili tupe, ma i latou e leai ni galuega. O sauaga e fa'asaga i tama'ita'i ona o tulaga tau tupe, o le mea masani.

I se va'aiga lautele, o le leai o se leo o tama'ita'i i faigānu'u, e mafai ona fa'avaivaia ai le tulaga fa'ale-tamaoaiga o tama'ita'i, 'ae ala ona fa'avaivaia tama'ita'i, e māfua mai i totonu o aiga, ona o lo'o pule sa'oloto pea ali'i i le fa'aaogaina o tupe mo mea e loto iai, ae le fa'apena o latou ta'ito'alua. O le saili'iliga i le sao o tamaitai i tulaga tautamaoaiga i Samoa, e pei ona tā'ua i luga, na maua ai le ese'esega i alagā tupe maua e tama'ita'i ma ali'i i Samoa, ona o le ese'esega o itu'āiga avanoa mo sa'iliga tupe o lo'o mafai ona fa'aavanoaina mai. E to'atele atu ali'i i na i lo'o tama'ita'i o lo'o galulue i galuega totogi tūmau,

aemaise i nu'u tua, ma e ta'i lua vaiaso ma totogi, ma o le to'atele o ali'i o lo'o mafai ona galulue fa'akonekarate i atunu'u i fafo mo se vaitaimi umi.

7. PA PUIPUI FA'A- UPUFAI MO TAMA'ITA'I

Fa'atulagaina o nu'u e fa'avaivai ai tama'ita'i

O le fa'atulagaina o nu'u ma pitonu'u e pei ona sau ai, e fa'avae lea i tulaga ma matāfaioi ese'ese o ali'i ma tama'ita'i. O le Pulega a ali'i ma faipule, ma le *aumaga* e fausia ai le *nu'u o ali'i*, a'o le nu'u o tama'ita'i o le *komiti*, fa'atasi ma vaega e tolu o (*faletua ma tausi*), tama'ita'i o le nu'u (*aualuma*) ma *avā taualele'a*.

Sa māioio matāfaioi o ali'i ma tama'ita'i; o ali'i e nafa ma le vao, le ma'umaga ma faiva i le sami, ma faia meaa'i mo le aiga. O tinā ma tama'ita'i sa nonofo i le nu'u ma saunia, fala, pola, lau ma isi mea mo le aiga.

O faiga ma talitonuga tuai fa'atapuaiga sa taualoa ai le tulaga tuafāfine o tama'ita'i ua tele ina tafi esea i le senituri ua mavae, ma ua tele ina leiloa i nei aso, le pule a Komiti o tinā i nu'u lea sa avea ma malosi'aga o le soifua maloloina lautele.

Peita'i, o Samoa i nei vaitau ua tele ina lē manino matāfaioi. Ua le gata ina mou atu matāfaioi fa'ale-agantu'u e pei ona masani ai aiga, ae ua tele ina faia galuega faapitoa e sa'ilii ai le tamao'aiga, ua mou atu tulaga tauāloa o *tama'ita'i o le nu'u*, ua lē toe manino e pei o aso ua mavae. Ua tele ina fai aiga tama'ita'i i tama o le nu'u, o se tu ma aga sa 'amusia. Sa masani ona sa'ilii e *ali'i ma tama'ita'i* o latou ta'ito'alua mai isi nu'u, ma le agaga ina ia tele ni so'otaga ma isi afio'aga. O le tulaga tauāloa o '*tama'ita'i o le nu'u*', ua le amana'ia ina ua avea le *tama'ita'i o le nu'u*, ma fafine nofotane a le isi aiga o le nu'u. O le fafine nofotane o se tulaga lē tauāloa, a'o le afafine o se tulaga maualuga lea. O le tu'ufa'atasia o nei tiute e lua, o lona aiga moni ma le aiga o lana nofogātane, o se tulaga fa'ale-agantu'u ua le mafai ona fa'afetauia, ua atili ai ona leiloa lona tulaga.

E lua vaitau o ni suiga tetele o le agantu'u a Samoa talu mai le 150 o tausaga ua mavae. Muamua o le toe fuata'ina o tu ma aga fa'ale-tapu'aiga ma faiga o pulega fa'aupufai i le vaitausaga 1830-1880, ina ia talia ai faiga fa'a-kerisiano ma isi suiga mai fafo. O lona lua, o le ofi mai o a'afiaga fou ina ua tele le fegāsoloa'i o tagata i Amerika, Ni'u Sila ae mulimuli ane ai Ausetalia i le vaitausaga 1960-1980, ma na tula'i mai se tamao'aiga ua fa'alagolago i tupe e lafo mai fafo, ma ua 'avea ma auala na suia ai nu'u sa lotolotoi fa'atasi, i nofoaga fa'atā'ape'ape, ona o itu'aiga fausaga o fale fou ma aiaiga o fanua o lo'o nofoia, ma ua atili ai ona fa'alagolago i tupe maua. I le ulua'i suiga o le agantu'u, o faiga ma talitonu tuai fa'atāpua'iga sa tauāloa ai le tulaga tuafāfine o tama'ita'i, ua tele ina mou atu. A'o le vaitau lona lua o suiga fou, ina ua tuana'i pulega fa'akolone, ma le amataga o le tutotasi o Samoa, ua leiloa ai le tele o le malosi'aga o pulega a le Komiti o Tinā na iai auā le tausia o le soifua malolōina lautele.

To'aitiiti matai tama'ita'i i totonu o nu'u fa'ale-agantu'u

Na māua i le matou *su'esu'ega* na o le 5.5% o matai tama'ita'i, e nonofo i totonu o nu'u. O se faiga ua puipui atili ai tama'ita'i mai le 'avea ma matai po'o tulaga fa'ata'ita'i, ona o le agantu'u fa'asamo, e fa'alagolago le tulaga o le fafine i le tulaga lona to'alua; o le matai ali'i po'o le faifeau e 'ave i ai le upu fa'aaloalo o le *Faletua*. O le fa'auigaina o le igoa, e ātagia ai lona tulaga ma tiute tau'ave fa'ale'aiga, o le fale e tu i tua o le maota e gāsese uma ai mea e fai o le aiga. E i ai matāfaioi fa'apitoa o fafine nofotane i totonu o nu'u, o lo'o maupaolo ai, aemaise pe afai o se to'alua o se matai. E tautua i le aiga o lona to'alua, ma afai o se suafa tāua, o ia e ta'ita'ia le *komiti*, fa'apea ma le mafutaga a tinā i totonu o le ekalesia. E alu le fafine nofotane, i le ekalesia a lona to'alua pe afai e ese'ese a la'ua ekalesia 'ae le'i fa'aipoipo. O le to'atele o ti'akono tama'ita'i i totonu o Eklesia iloga, e masani lava o tinā ua māliliu o latou ta'ito'alua po'o tinā nofofua.

E iai matāfaioi fa'apitoa o fafine nofotane i totonu o nu'u, o lo'o maupaolo ai, aemaise pe afai o se to'alua o se matai.

O tu ma aga masani fa'asamo, o le fafine nofotane, e nofo i totonu o le aiga o lona to'alua, e tautuā matua, tuafafine ma uso matutua o lona to'alua. O lona uiga, o ia e nafa ma le tapenaina o meataumafa ma isi tiute fai, i le fale o lo'o i tua. O le tulaga foi lea o se ali'i, pe a nonofo i le aiga o lona to'alua, e maualalo lona tulaga, ma o ia tautuaina le aiga o le fafine. A'o le tulaga o le fafine lava ia i totonu o lona aiga, fa'aletuafafine, e maualuga na i lona tulaga i le nu'u, fa'ale-fafine nofotane. O le mea lea e tele ai 'ina talosaga se tama'ita'i e fa'amatai lona to'alua, ae le o ia, ina ia mafai ai ona si'itia lona tulaga. E tusa fo'i pe fa'asuafaina e le aiga o se fafine, se tamaloa faiāvā, e le mafai ona tutusa lana pule ma le fa'aaloalogia, e tusa ai ma lea suafa. E tumau lava le pule i le tama'ita'i, e ala i le so'otaga fa'aletoto i le aiga. (Olsen (2000:36).

O le 'avea uma o se tamāloa ma lona to'alua ma matai, o se tulaga faigata tele, ona o le fa'asoasoaina o alamanuia o se aiga. O le matai e osia aiga, o ia e 'avea ma sui o le aiga potopoto e fa'ailoa ona aiga i maliu ma isi fa'alavelave fai. O le matai e faapotopotoa le aiga, ma fuafua saofaga o toga ma tuge āua se fa'alavelave, a mae'a, o ia fo'i na fa'asoaina ni mea na maua mai. Afai e suafa uma le tamāloa ma lona to'alua, o lona uiga, e fai saofaga i totonu o aiga potopoto e lua, ma o se avega mamafa tele tautamāoiga ma le soifuaga i aso uma.

Na māua i fa'amaumauga, o le to'atele o tama'ita'i e agava'a ma a'oa'oina lelei o lo'o nonofo i totonu o nu'u, e seāseā ona 'avea ma matai. O le *Su'esu'ega* a le *Matāgaluega* o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga-feso'ota'i, na māua ai le to'atele o ia tama'ita'i e manana'o e ave le fa'aaloalo i o latou

E to'atele tama'ita'i e iai o latou talitonuga o latou tuagane e naunau lava latou te umia suafa o aiga.

tuagane, e tusa lava pe lē lelei sana a'oga. E ui i le fa'aaloalo fa'afeagaiga i le vā o le tama ma lona tuafafine, o le to'atele o tuagane e naunau lava latou te umia suafa o aiga.

O sui tama'ita'i e fia avea ma sui o le Palemene e lē aloaia i le 14 mai le 41 itumalo palota fa'apalemene

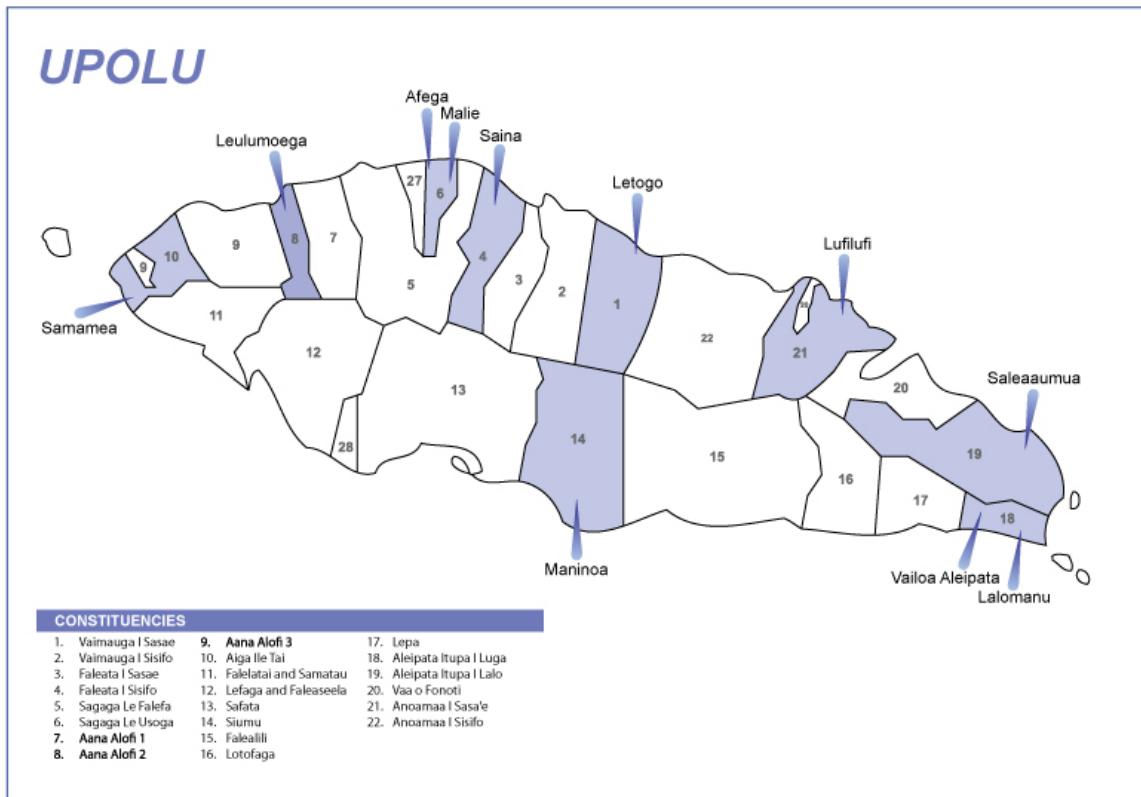
O lo'o fa'atūmauina pea Pulega a alii ma faipule ma nu'u ma pitonu'u e 19, ia latou fa'avae mai aso ua mavae, e le 'avea ni suafa matai i ni tama'ita'i. O le taofia o matai tama'ita'i, o se tulaga ua lē mafai ai ona tula'i mai ni tama'ita'i i totonu o Itumalo palota fa'ale- Palemene i Sagaga Le Usoga, o lo'o aofia ai Afega ma Malie e sili ona to'atele ai tagata, fa'atasi ai ma A'ana Alofi I ma A'ana Alofi II o lo'o iai nu'u tetele o Fasito'o Uta ma Leulumoega (Silasila i le Lisi 4, Fa'afanua 2 ma le 3).

Lisi 4: Nu'u ma pitonu'u e lē aloa'ia ai matai tama'ita'i

Nu'u o Upolu	Aofa'iga o Itumalo Palota tagata (2011)	Nu'u o Savaii	Aofa'iga o Itumalo Palota tagata (2011)
Malie	2,330	Sagaga Le Usoga	Vaega (Satupaitea)
Maninoa	432	Siumu	Lalomalava (Vaisaulu)
Saleaaumua	513	Aleipataltupa I Lalo	Salailua (Siutu)
Lufilufi	950	Anoamaa East	Samata i Uta
Leulumoega	1,294	AanaAlofi II	Vaisala
Samamea (Mulifanua)	142	Aigaile Tai	Salailua
Saina	173	Faleata West	Pitonu'u
Lalomanu	742	Aleipataltupa I Luga	Moasula
Letogo	532	Vaimauga East	
Afega	2,024	Sagaga Le Usoga	
VailoaAleipata	381	Aleipataltupa I Luga	

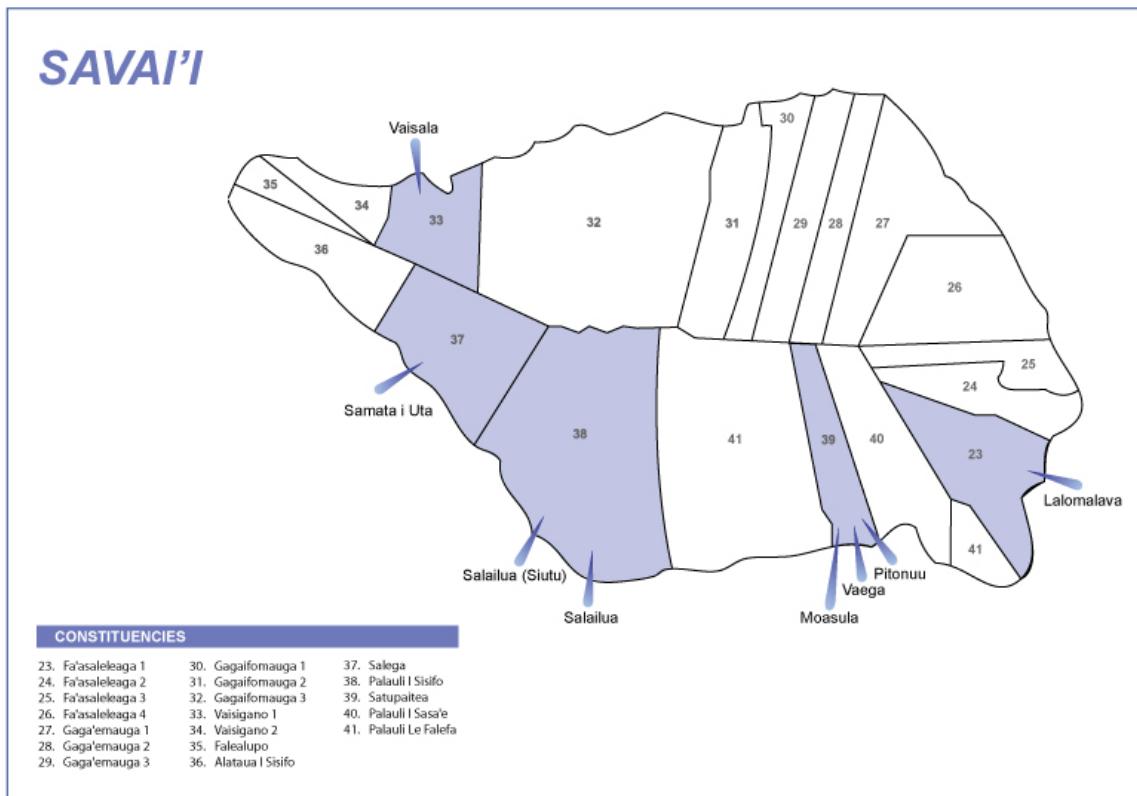
O nu'u foi nei, e lē taliaina ona faia ni saofa'i i totonu o le nu'u pe afai o se tama'ita'i. O lo'o iai foi se fete'enaiga i fa'amaumauga, ona o nisi nu'u, o lo'o fa'amauina o le pitonu'u na faia le tulafono, ae lē o le nu'u atoa, po'o se aiaiga e fa'asino i na o se pitonu'u e tasi. E pei ona ta'ua muamua, o isi nu'u tetele ua iai pitonu'u tetele ua iai a latou lava faiganu'u, e iai a latou Pulega a ali'i ma faipule ma Sui o Nu'u, ae le o fa'amauina aloa'ia o se nu'u mavae.

Faafanua 2: Itumalo palota fa'apalemene i Upolu ma nu'u e lē o aloa'ia ai tama'ita'i ona 'avea ma matai

O se fete'ena'iga na maitauina mai i fa'atalanoaga, o isi sui, o lo'o fa'avae o latou talitonuga i a'oa'oga a Paulo, ma Kenese i le Tusi Paia (vaai G.S Percival, 2013) ae lē o talatu'u fa'asamoa po'o gafa fa'ale-agantu'u. O le aiā e fa'asuafaina ai se tagata, o le pule lea a le aiga potopoto po'o suli uma e tau i le suafa. O le fa'aiuga e masani ona faia e suli matutua o se aiga, ma e aofia ai ma nisi e to'atele e lē o nonofo i totonu o le aiga, a'o o lo'o nonofo i isi nu'u, i le taulaga po'o atunu'u i fafo. O le mātafaioi o le nu'u o le fa'apa'iaina lea o le nofo. O saofa'i, e masani ona faia i totonu o le nu'u o lo'o fa'asino i ai le suafa, ma o le auai o matai o se nu'u o le fa'ailogia ua amanaia e se nu'u. O le resitalaina o se suafa matai fa'aletulafono, e tatau ona amana'ia muamua e le nu'u, ina ia mafai e le *Sui o Nuu*, ona sainia le pepa resitala. E tolu masina e fa'aulu ai tete'e, ae le'i resitalaina le suafa fa'ale-tulafono. Ua na o latou ua resitalaina fa'aletulafono ō latou matai, e mafai ona e 'avea ma sui tauvā mo le Palemene.

Fa'afanua 3: Itumalo palota fa'apalemene i Savai'i ma nu'u e lē o aloa'ia ai tama'ita'i ona 'avea ma matai

Afai e le amana'ia e le nu'u se nofo, tusa lava pe ua mae'a ona fa'ae'e e le aiga ma suli se matai i se tama'ita'i, e lē mafai lava ona ia umia fa'aletulafono lea suafa. O se tulaga lea ua sili ona taotaomia ai tama'ita'i mai le fia 'avea ma sui tauvā o le Palemene, auā e telē le sao o le Pulega a ali'i ma faipule i le 'avea o se tasi ma sui tauvā, aemaise lava nu'u e to'atele tagatānu'u e mafai ona palota. Auā a lagolagoina e se afio'aga se sui, e telē foi lona avanoa e tula'i mai ai, e 'avea ma sui o le Palemene.

E lē to'atele ni matai Tama'ita'i i totonu o Faigānu'u

O le lape ta'atele i le auai o tama'ita'i i totonu o faigānu'u, o le to'alaiti o matai tama'ita'i i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule, e tusa lava pe amana'ia e le nu'u lona matai. O le talitonuga, so'o se matai, e iai lava lona nofoaga ma lana aiā, e pei ona fa'atulagaina mo lea suafa, i totonu o le fono a matai o le nu'u. Ae iai lava tulaga, ē 'ese mai ai. O le tavavaeina o tama'ita'i, e faigata ona fa'amatalaina ona e le mafai ona faamaninoina atoa, ona e lē talanoaina, a'o se faiga na masani ai. O le 35.4% o nu'u fa'ale-agantu'u ma pitonu'u na su'esu'eina, na fa'amauina ai, e lē finagalo matai tama'ita'i e auai i le fono a matai.

Ae peitai o nei fa'amaumauga e le'i tu'uina sa'o mai i matai tama'ita'i, o lea, ua na o se talitonuga e lē fa'avaea, 'ona na manatu i latou na aoina fa'amaumauga o se fa'avae ua masani ai, e na o ali'i e auai i le fono a matai o le nu'u.

E ui ina fa'apea e tele ni nu'u e lē o taofia ai tama'ita'i mai le auai i le fono a matai, a'o le tele o ia nu'u e le o iai lava se matai tama'ita'i i totonu, 'ae afai e iai, ua na o le tasi, pe lua. Ae ona ua 'avea ma masani i le tele o nu'u, o le mea lea ua leai ai lava ni matai tama'ita'i i totonu o pulega a ali'i ma faipule, e tusa lava pe lē o fa'asāina pe fa'atulafonoina. O lea ua matou 'ausia ai se fa'ai'uga; o le tele o nu'u i Samoa, e lē amana'ia aloa'ia pe faamaloisa aloa'ia, le auai o matai tama'ita'i i totonu o faigānu'u.

E leai se maliega 'autasi i le Aganu'u Fa'asamoa

I totonu o Pulega a ali'i ma faipule o nu'u po'o pitonu'u o lo'o te'ena, pe lē aloa'ia ai matai tama'ita'i, o lo'o tāmau pea i fa'avae mai aso ua mavae, e na o ali'i e mafai ona 'avea ma matai. O nisi o nei afio'aga, o ni nofoaga tāua i tala'aga fa'aitumalo, ma o le latou taofi, o le latou tulafono o se auala e puipua ai le aganu'u, mai tu ma faiga mai fafo e pei o pulega a le Malo ma tulaga fa'a-aiā tatau. O nisi o nei nu'u o lo'o iai ni nu'u iloga o Leulumoega, Lufilufi, ma Afega. O nu'u ia sa 'avea ma malae tutotonu o

*O nisi o afio'aga fa'ale-aganu'u o lo'o 'avea le tulafono ile pā
puipua o tama'ita'i ile fono a ali'i ma faipule ma auala e
puipua ai le aganu'u mai tu ma faiga mai fafo e pei o Pulega
Faale-Malo ma tulaga fa'a aiā tatau.*

talafa'asolopito fa'ale-aganu'u o Upolu e iai A'ana, Atua, ma Tuamasaga, i le senituri 18 ma le 19 pe silia atu foi. O Lufilufi ma Leulumoega na 'avea ma malae o Tumua, o se vaega e malolosi tulāfale ma na fa'ae'e iai nisi o suafa o Tama'āiga. O le ulua'i tagata na umia nei suafa tautupu e lua, o le tama'ita'i.

I le matou fa'atalanoaga o *Sui o Nu'u* o afio'aga o lo'o fa'asāina ai tama'ita'i ona 'avea ma matai po'o le matai tama'ita'i e 'avea ma sui o le fono a matai, o le latou mafua'aga, o tu ma aga'ifanua a le nu'u e lē aloa'ia se matai tama'ita'i. E ui ina fa'apea e pule le aiga i le filifiliga o le tagata e talafeagai ona fa'asuafaina, peita'i e iai le pule a le nu'u, e amana'ia ai pe te'ena lē ua fa'asuafaina.

E iai se afio'aga e mafai ona fai ma fa'ata'ita'iga, na umia e ni tama'ita'i ia suafa tāua o se nu'u, na fa'ae'e iai e le ali'i tāua o le afio'aga, i totonu o lona aiga i fafo atu o le nu'u. Fai mai le *Sui o Nu'u*, o le tulaga lea, e mafai i le pule a lea matai ona faia ni ana nofo se tele, ae tumau pea le aiā tatau a le nu'u, e tē'ena ai pe umia e se tama'ita'i. O se fa'amaoniga lea, e mafai e le fa'ai'uga 'autasi a le Pulega a ali'i ma faipule ona fa'aleaogaina se fa'ai'uga a se matai tāua o se afio'aga. I le talanoaga ma le Minista o Fa'amasinoga, Afioga Fiame Naomi Mata'afa, na ia fa'aalia ai, e i luga lava o sui o le aiga o lo'o i totonu o le faigā nu'u, e faia se i'uga, e amana'ia ai le fa'ai'uga a le aiga. A finagalo le aiga potpoto e fa'ae'e le suafa i se tama'ita'i, e tatau ona una'i latou sui, o lo'o i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule ina ia amana'ia lē ua tofia e 'avea ma matai.

O le Su'esu'ega a le Matāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga-Feso'ota'i (2015.8) o lo'o fa'asino i "tapu" o afio'aga, po'o se mavaega a se aiga, e lē fa'atagaina ai se tama'ita'i ona 'avea ma matai. I le tele o senituri ua mavae, na 'avea ai Samoa ma atunu'u Kerisiano, e tele ni aganu'u mai anamua na fa'alēaogaina, afai la o lo'o iai ni "tapu" mai i aso ua mavae, e leai se mafua'aga talafeagai o le a lē mafai ai ona lē suia. O isi nu'u e taofi e iai le latou aiā fa'ale-aganu'u e fa'ate'a ai se matai ma lona 'auaiga mai le nu'u ma fa'aleagaina lona fale ma ana meatotino. E ui ina iai pea lenei tulafono a'o lei o'o

mai pulega fa'akolone, ae e mautinoa e le o toe fa'atagaina i lalo o le tulafono o Samoa. Ua le mafai e le matou Su'esu'ega ona sa'ilililia se aganu'u tu'ugutu po'o se tala'aga, e fa'amaonia ai le fa'asāina o tama'ita'i ona 'avea ma matai.

O le "vā-tapu'ia" o se talitonuga fa'ale-aganu'u e lē tonu lona fa'aogaina

Na maitauina e le Su'esu'ega a le Matāgaluega o Tina ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga-Feso'ota'i (2014) se tasi o mafua'aga i le lē taliaina o tama'ita'i i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule ona o le aganu'u fa'asamoa o le *vā-tapu'ia* – o le vā-tausi o ali'i ma tama'ita'i. O lenei ripoti o lo'o fa'asino i le *feagaiga* po'o vā-tausi o le tuagane ma le tuafafine. E ui ina le'i fesiliga lenei faiā i le matou Su'esu'ega, *Sui o Nu'u ma Sui o Komiti*, ae sa alia'e mai pea. Na fa'amatalina e le to'atele, o le tele o ali'i e fiafia e fai suaga i taimi o fonotaga, ma e lē talafeagai ona fa'alogologo iai tama'ita'i. O lenei fo'i finauga o lo'o fa'amauina i se ata fa'atatau i tulaga tutusa o ali'i ma tama'ita'i i tulaga fa'a-ta'ita'i i Samoa (Percival, 2014).

O le "vā-tapu'ia" o le vā tausi fa'afeagaiga lea i le tuafafine ma le tuagane. Ma e lē talafeagai ai ona faia ai ni fa'amatalaga fa'atatau i tulaga tau feusua'iga.

O le "vā-tapu'ia" o se vaega o le feagaiga tausi i le vā o le tuagane ma tuafafine. Ma e fa'asāina ona tāua ni tulaga tau feusuaiga i lea va. O lenei tulaga e aofia ai ma i latou e iai faiā ona o lo'o fa'aipoipo i lo'u uso po'o lo'u tuafafine. Fa'ata'ita'iga, afai o le tama "A" e fa'aipoipo i le tuafafine o "E", e le mafai e nei ali'i e to'alua ona tausua i tulaga tau feusuaiga. E fa'apena foi ia le tama'ita'i "A" pe a fai o nonofo ma le tuagane o "B", e le tatau ona faia ni suaga fa'atatau i ni tulaga tau-feusua'iga i nei vā nonofo e lua. O nei tulaga ua le toe fa'amamaluina e pei ona sau ai. E leai se tulaga fa'apea e le faia i le va o ni ali'i ma ni tama'ita'i e leai ni faiā, ae taua pea ona lē faia ni suaga i tulaga tau feusua'iga, ona o le upu fa'asamo "e o'o le vao" pe la'avale ai se faamatalaga ona solia ai lea o le vā fa'afeagai o le tuagane ma tuafafine.

Ta'atia ia le fesili pe talafeagai po'o se mea tatau ona faia ni suaga i totonu o fono a nu'u, a'o le mea mautinoa ua 'avea lea, ma mea ua le mānana'o ai matai tama'ita'i e auai i totonu o le fono a matai i le tele o nu'u, ma o le lē auai, o le a fa'amalosia ai atili le talitonuga lautele – e o'o lava i talitonuga fa'ale kerisiano- o fa'aiuga fai uma, o le mātafaioi lea na o ali'i, e le gata i fono a matai, a'o komiti o aoga, ma fa'aauau atu ai lava i le Palemene o le atunu'u.

O nisi taofi na tu'uina mai, o le isi mafua'aga o le lē fia auai o matai tama'ita'i i le Pulega a ali'i ma faipule, ina ne'i lē amana'ia so latou finagalo pe a fia fa'aalia, ma o le'a 'avea ma auala e lē fa'aalia ai lava sona finagalo.

8. UPU TOMULI MA FAUTUAGA

VAEGA O LE FA'AVAE I TULAGA TUTUSA

15(2): Vagana ai e pei ona faatagaina manino e lenei Faavae, e leai se tulafono ma e leai se gaoioiga a le Malo tau le pulega faatonu, po o lona fa'amatalaina manino ai pe fa'atino mai ai se mafatiaga o so'o se tagata po'o ni tagata i so'o se itu e le mafai ai po'o le fa'asāina po'o le tu'uina atu i so'o se tagata po'o ni tagata so'o se tulaga aloa'ia po'o le tulaga tauagamalie ona o le 'avea ma mafua'aga lona tupu'aga, tane pe se fafine, gagana, lotu, taofi tau upu fai o malo po'o se isi lava taofi, mafua'aga fa'ale-vāfealoa'i, nu'u na fanau ai, tulaga fa'ale'aiga, po'o nisi lava o ia mea.

15(3b): E leai se vaega i lenei matā'upu o le a taofia ai le faia o so'o se aiaiga mo le puipuiga po'o le fa'agasologa i luma o le fafine po'o tamaiti po'o le vasega o tagata ua telegese le gasologa i luma o ō latou tupulaga tau le vā fealoa'i po'o le a'oa'oina

Fa'avae o le Malo Tuto'atasi o Samoa

Sui Auai i Upufai o le Atunu'u

O le aganu'u fa'asamo, e fetāla'i, taofimāmāu toe fetu'utuunai, o le mea lea ua maua ai ni auala fou e fa'aeaeaina ai tama'ita'i ona o ni tulaga fou ua alia'e. Ua fa'ato'ateleina pea suafa matai ua fa'ae'e i tama'ita'i, peitai o auala fa'ale-aganu'u e talisapaia lea tulaga, o lo'o sui malie mai pea.

Pe tusa ma le 5.5% o matai i totonu nu'u, o tama'ita'i. O le tele o nu'u e talitonu o so'o se matai, e tatau ona iai lona nofoa i totonu o le fono a matai, e tusa lava po'o se ali'i po'o se tama'ita'i, ma o le tele o afio'aga e leai ni tulafono e punitia ai lea tulaga. Ua na o le 14 nu'u o lo'o te'ena matai tama'ita'i ona auai i totonu o le fono a matai. E ui ina faapea e 19 nu'u, e lē fia amana'ia lenei suiga fou, po'o le aiā tatau o aiga e filifilia ai le latou matai.

Peita'i o le tele o nu'u e leai ni tulaga fa'ailoga tagata aloa'ia o faia aga'i i tama'ita'i, o lona uiga e leai lava se aganu'u fa'avaea mo lenei tulaga fa'ailoga tagata. Ua matou māua o le tele o nu'u i Samoa e taliaina le aiā tatau o tama'ita'i e 'avea ai ma matai, pe afai ua filifilia e lona aiga, ma o se nu'u e te'ena lea la'asaga ua sala 'ese mai talitonuga o tagata lautele.

Oa matou fa'amaumauga o lo'o atagia mai ai, afai e leai ni pā puipui o le "aganu'u fa'asamo ma lona fa'auigaina" mo le auai o tama'ita'i i totonu o faiganu'u, o le a mafai ona to'atele ni tama'ita'i e manumalo i ni nofoa o le Palemene, i lo'o le tulaga o lo'o iai nei.

O le mausalī o fa'avae fa'aupufai i totonu o Itumalo palota o le auala lea e mafai ai ona maua se aofa'iga o palota e manumalo ai. O se "fa'avae mausali" o lona uiga o le lotomaua'a, tūtūmau ma le iai o se

komiti palota e mafai ona una'ia le au palota, fa'atasi ai ma le lagolago malosi o sui o aiga.

O isi itu tāua, o uiga o le tagata e mo'omia e pei o le amio fa'atagata matua, lelei le a'oa'oga, lelei le tala'aga o galuega na faigaluega ai, ma 'ia aloa'ia e tagata lautele. O le 'avea fo'i ma sui o se tasi o ekalesia iloga i totonu o le itumalo palota, o le a atili ai ona amana'ia e tagata lona 'avea ma sui tauvā. O se vaega tāua tele, le mafai e le sui tauvā ona sa'ilia se tupe telē e lagolago ai galuega a le komiti palota.

O nu'u e 19, e lē o taliaina ai tama'ita'i, na fa'aaogaina le vaega 100 o le Fa'avae e fa'apea: *O le suafa matai e tatau ona umia e tusa ai ma aganu'u fa'asamoa ma lona fa'auigaina, fa'atasi ai ma le tulafono e feso'otai ma le aganu'u fa'asamoa ma lona fa'auigaina'* O le tulafono e fa'atatau i le 'aganu'u fa'asamoa ma lona fa'auigaina' e lē o fa'amatalaina i le Fa'avae po'o se isi lava tulafono, a'o fete'ena'iga i le 'aganu'u fa'asamoa ma lona fa'auigaina', o lo'o tu'uina i le Fa'amasinoga o Fanua ma suafa. O le Tulafono Tau-fa'aofi mo le Tuetueina o le Tulafono mo Fono a Nu'u, e mafai ai ona tu'uina le pule i le Pulega a ali'i ma faipule, e puipua ai le aganu'u fa'asamoa ma aga'ifanua, ma puipui ai tu masani a afio'aga, ma auala o fa'atautaiga. O le pule lea, e mafai ai, e nisi nu'u ona fa'aaoga e fa'atumau ai le tē'ena ma le lē amana'ia o matai tama'ita'i.

O le Fa'avae o Samoa, e lē fa'atagaina ona faia ni tulaga fa'ailogata tagata ona o se teine po'o se tama. O le tulafono o lo'o tu'uina mai ai le avanoa mo tagata uma ua silia ma le 21 tausaga e mafai ona palota, ma o tagata uma ua resitalaina suafa matai, e mafai ona 'avea ma sui tauvā i le palota mo le Palemene. Ae peitai, o nu'u o lo'o tē'ena tama'ita'i mai le 'avea ma matai, o se faiga ua fa'avaivaia ai tama'ita'i, o lo'o naunau e 'avea ma sui o le Itumalo palota ma o se faiga lea ua fete'ena'i ma le agaga moni o le Fa'avae.

O le fa'afitāuli, o le fa'ailogata tagata i totonu o pulega o nu'u ma le eklesia, o se tulaga ma'ale'ale fa'aupufai. E mitamita Samoa i lana aganu'u ma aga'ifanua ma e le mana'o le Malo e suia pe ua aiā i ai. A tu'u i se isi itu, o le tele o le to'afilemu lautele o Samoa, e afua mai i le fa'aauauina pea ma le malosi o le pulega a ali'i ma faipule, fa'apea eklesia, i totonu o faigānu'u. Ae peita'i, o Samoa i lenei vaitau, ua lautele lona so'otaga ma le lalolagi ma ua fegāsoloa'i tagata i Ni'u Sila, Ausetalia ma Amerika, ae lē tu'ua ai le a'afiaga o le televise, leitiō, upega o tafa'ilagi ma upega o feso'otaiga lautele. Ma o le taulā'iga lea ua una'ia malosi e le lalolagi, ina ia tulaga tutusa ma aiā tutusa uma ali'i ma tama'ita'i. O le tausisia pea o le fa'aauauina o le agaga to'afilemu, e mo'omia ai le faia o se suiga lautele, ma le taugāmalie, e fa'aofi ai nei suiga i lenei vaitau, e pei ona sau ai, i aso ua mavae.

Auai i Faigānu'u

O le tē'ena pea ma le lē taualoa o leo o tama'ita'i i totonu o faiga nu'u, ua fete'ena'i ma se taumafaiga e atina'e le soifuaga lautele ma le soifua maloloina o Samoa. O nisi o nei fa'afitauli e aofia ai, le fa'atuputupulai'a o ma'itaga lē mana'omia i tupulaga, o fa'ama'i mai feusua'iga, le alu alu i luma o sauaga i totonu o aiga ma sauaga fa'asaga i tama'ita'i, le maualalo o tulaga tau tui puipui o pepe ma fanau laiti, le lē lelei o le pulega o aoga i nu'u ma itumalo, fa'apea ma fa'afitāuli i le fa'aaogaina o le 'ava malosi ma fuāla'au fa'asāina, le tele o vaega matitiva i totonu o nu'u i tua, ma a'afiaga ma le puipuiga o fa'ama'i pipisi. Ua mo'omia ai le 'avea o tama'ita'i ma ta'ita'i ona, o le to'atele ua lelei ona a'oa'oina, ma e silia ile aofa'i o ali'i, i le fo'ia o nei fa'afitauli. E tāua le tele o ni leo o tama'ita'i i le fa'atulagaina o mea e 'ave iai le fa'amuamua o nu'u ma le atunu'u.

E fai ma fa'ata'ita'iga le fa'afitauli o sauaga i totonu o aiga: I totonu o nisi o afio'aga, pe taumatea e silia atu ni afio'aga, ua mo'omia ai e le Pulega a ali'i ma faipule ona tu'uina atu uma matā'upu e fia ave i leoleo i le fono a matai. O lenei tulafono fa'ale-nu'u, e le gata ina fa'atuai ai ona faia se i'uga fa'aletulafono, ae afai o lo'o a'afia ai se tasi o sui o le fono a matai, e mafai ona le o'o lea matā'upu i le tulafono.

O le ōgaōga o fa'asalaga o lo'o tu'uina mai e le Pulega a ali'i ma faipule e tele ina lē o gatasi ma fa'avae na pasia e le Malo Samoa, i le aiā tatau o tama'ita'i ma tamaiti. O se fa'ata'ita'iga, na iai se teineititi e 13 tausaga na fa'amalosia e ni taulele'a se to'alua i totonu o le nuu i le 2013, ae na fa'ate'aina lea teineititi mai le nu'u, ina ua logoina le pulega a ali'i ma faipule. Na amo e le teineititi le leaga, e ui ina molia e leoleo ia taulele'a e to'alua (Bloodooosigh, 2015).

A tusa ai ma le matou su'esu'ega o lo'o fa'atuputupula'ia pea tulaga o sauaga i totonu o aiga ma sauaga fa'asaga i tama'ita'i i totonu o Samoa, ae le lava ni puipuiga ma auala fa'alaua'itele e fa'aiti'itia ai lenei fa'afitauli. O talitonuga o matai aga'i i sauaga e a'afia tele ai fa'ai'uga e faia i totonu o fono a nu'u. Ua avea sauaga i totonu o aiga e pei o se masani; ma ua talia gofie le fasia e le tamāloa o lona to'alua, ma fanau e fa'asala i le sasa, ae aua nei fa'amanaulaliaina le tino (Bloodooosigh, 2015). I se ata sa tau va'ilililia ai le tulaga o sauaga aga'i i tinā ma tama'ita'i i Samoa, na fa'aalia ai e se tasi o matai, e mafai e se ali'i ona a'oa'i lona toalua e ala i le fasi, ma fa'ato'a 'avea ma sauaga pe afai ua fa'amanaulalia le tino o se tama'ita'i po'o se tamaititi ona o "se tā po'o se fasi ua tuga tele... e fa'aaoga ai se amo, po'o se sasau i se aga'ese, ona ua tiga tele lona loto"(Percival, 2014, 2015).

E pei ona tu'uina mai e le Fa'atonu o Ofisa o Sulufaiga a Samoa (Samoa Observer, 10 Iulai 2014) o le fa'alapotopotoga talafeagai e fa'atinoa le puipuiga o sauaga i totonu o aiga, o le Pulega a ali'i ma faipule ma eklesia. Ua fuafuaina e le UNDP se alafua ma se a'oa'oga fa'asamo mo le taumafaiga e amata ona faia ni 'Fa'atalatalanoaga o Nu'u ma Afio'aga' auā ni fa'atinoga fa'alaua'itele, aga'i sauaga i totonu o aiga, e fa'atino i lalo o le ta'ita'iga a le Matāgaluega o Tinā ma Tama'ita'i, Atina'e o Nu'u ma Aga-Feso'ota'i.

O matāfaioi a tama'ita'i i le atina'eina o le tamāo'aiga i totonu o afio'aga, ua fa'atauto'ai ona o le lē lava o ni tama'ita'i e tula'i mai i tulaga fa'ata'ita'i i totonu o afio'aga i Samoa. O le fa'amalosi'auina o tama'ita'i e aofia ai ma le mafai ona ia pulea ia alāmanuia (meatotino, tagata, tomai, tupo), manatu (agatausili, talitonuga, ma amioga) ma fa'alapotopotoga (ia mafai e tama'ita'i ona faia ni filifiliga i luga o latou lava aiā tatau, ma auai i faigā filifiliga, po'o lē fea le filifiliga e sili ona talafeagai mo latou, ma latou aiga), fa'atasi ai ma taunu'uga, (e pei o le fa'aleleia o ā'oga, soifua malolōina, tulaga tau tamāo'aiga, ma le auai i totonu o faigā upufai). O le fa'amalosi'auina o tama'ita'i e fa'atatau lea i le agava'a o tama'ita'i – i lona fa'auigaina sa'o – o le mafai lea ona fa'atino lana pule'aga, malosi, ma faia lana filifiliga e fa'ataunu'u ai ma fa'atulagaina ana lava fa'ai'uga fai.

FAUTUAGA

1. Tulafono mo Fono a Nu'u

O le tulāfono tau- fa'aofi mo le teuteuina o le *Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990*, o le a fa'alautele ai le malosi'aga o le Pulega a ali'i ma faipule e fa'ata'atitia ai latou *faiga fa'avae* ma auala e mulimulita'ia ai le faiga o *i'ugafono*. O le vaega o lo'o fuafuaina i le tulafono taufa'aofi, o le a amana'ia ai fa'ale tulafono le pule a Pulega a ali'i ma faipule, e puipua ai le aganu'u ma aga'ifanua fa'asamoa, ma ia malupuipua ai tu ma faiga masani a nu'u, fa'atasi ai ma lona fa'atautaiga.

Mai i fa'amaumauga o lenei su'esu'ega, matou te fautuaina ai le Malo o Samoa ina ia silasila toto'a i le tulaga tutusa o ali'i ma tama'ita'i i totonu o le tulafono taufa'aofi mo le teuteuina o *Tulafono mo Fono o Nu'u, 1990*, 'ia aofia ai vaega nei:

- Ina ia talafeagai ai ma le vaega o le *Fa'avae* (Vaega 15) mo le aiā tutusa o tagatanu'u, ma le aiā tatau o aiga potopoto o Samoa e fa'ae'e latou suafa matai (Vaega 100), e tatau ona teuteuina le *Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990* ina 'ia iai se vaega, e lē mafai ai e le Pulega a ali'i ma faipule ona fa'ailogia tagata e ala i le lē tē'ena o lea suafa po'o le aiā tatau, o se matai e auai ai i totonu o le Pulega a ali'i ma faipule o le Nu'u, ona o ia o se ali'i po'o se tama'ita'i.
- O le teuteuga o le *Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990*, ina 'ia iai se vaega, e tatau i le Pulega a ali'i ma faipule o le Nu'u ona faia se feutaga'ina aloa'ia ma le *Nu'u o Tama'ita'i* ma *Faletua ma Tausi*, i le tu'ufa'atasia o *faiga fa'avae* o le Pulega a ali'i ma faipule ma alāfua e mulimulita'ia i le faia o *i'ugafono* o le Fono a Matai o le Nu'u.
- O le teuteuina o le *Tulafono mo Fono a Nu'u, 1990* ia iai se vaega o *faiga fa'avae* ma lona fa'atautaiga, e lima ta'ita'ia *ai i'ugafono* ma ia tu'uina iai se vaega e mafai e le Peresetene o le *Komiti a Tinā ma Tama'ita'i*, po'o le *Sui o Tama'ita'i o Nu'u* ona fa'auluina sa'o, ia fa'afitauli ma atugaluga o le *Nu'u o Tama'ita'i*, i taualumaga o le Fono a Matai, ae aua le fa'auluina fa'aālātua mai le *Sui o Nu'u*.

2. O le Fono Aoao a Ekalesia So'ofa'atasi

Na maua i le su'esu'ega se fa'amaoniga o le tāvavae 'eseina o tama'ita'i mai matāfaioi tau fa'ai'uga-fai o nu'u, e mātele ina fa'avae i luga o talitonu fa'ale-ekalesia na i lo'o fa'avae fa'ale-aganu'u. E tusa ma le 'afa o i latou na fa'atalanoaina e talitonu e tutusa lelei le tāua o le Pulega a ali'i ma faipule ma le Ekalesia i ta'ita'iga o nu'u.

O le ekalesia, o se fa'alapotopotoga tauā tele, e fa'atino ai tulaga fa'ata'ita'i ma le lima foa'i, ma o le 'avea ma ta'ita'i i totonu o le ekalesia i afio'aga e tāua tele, mo sui e fia tauvā mo le Palemene. O tele o aulotu o lo'o i totonu o nu'u o le EFKS, Katoliko ma le Metotisi. O le Mamona, e iai lea i nu'u ma itumalo. O le tele o atunu'u o lo'o iai le Metotisi ma le Ekalesia Fa'apotopotoga Kerisiano, ua loa ona latou talia le 'avea o tama'ita'i ma faifeau, a'o Samoa o lo'o tuma'oti a latou pulega, o lo'o tē'ena pea le 'avea o

tama'ita'i ma faifeau. O le Eklesia Katoliko ma le Mamona, o lo'o mulimulita'ia tulafono a Eklesia Aoao mai fafo, ma e lē tuto'atasi a latou pulega. E lē mafai ona 'avea tama'ita'i ma faifeau i le Eklesia Katoliko, a'o le tele o aulotu i Samoa, o ta'ita'iga ma le faia o a'oa'oga o lo'o faia lea e *Fesoasoani* ma e leai ni tusitusiga e tē'ena ai tama'ita'i ia tulaga, e ui ina o lo'o umia uma e ali'i ia tofiga i Samoa nei. O le Eklesia Mamona e tu'u ese'ese tiute ma tulaga fa'at'ita'i o ali'i ma tama'ita'i i le Eklesia.

I luga o fa'amaumauga o lenei su'esu'ega, matou te fautuaina ai Eklesia o Samoa e ala atu i le Fono Aoao a Eklesia So'o-fa'atasi, fa'atasi ma auala o fa'atautaiga o Eklesia ta'itasi, ina ia fa'autagia auala ma faiga e:

- Ave 'esea aloa'ia ai, pa puipui, i le tula'i mai o se tasi, e fia 'avea ma ta'ita'i i totonu o Eklesia, ona o le tulaga o ia o se ali'i po'o se tama'ita'i.
- Tu'u avānoa ina ia lagona ai le leo o tama'ita'i i totonu o pūlega ma ta'ita'iga o Eklesia i Nu'u.
- Si'itia le tulaga o Eklesia i le fa'amutaina o sauaga i totonu o aiga.

PUNA'OA O FA'AMATALAGA

Afamasaga, T. (2013) *The One Party State: the Samoan Experience.* [Online] <http://press.anu.edu.au//wp-content/uploads/2013/04/ch05.pdf> (Accessed 24 April 2015).

Amosa, D.U. (2010) Local Government and Good Governance: The case of Samoa. *Commonwealth Journal of Local Governance.* No.7.

Asian Development Bank (2011) *Samoa: Education Sector Project.* Manila, Independent Evaluations Department, ADB.

Australian Agency for International Development (2012) *Pacific social protection series: poverty, vulnerability and social protection in the Pacific, Samoa country case study.* Canberra, AusAID.

Banthia A. with C. Tyrolier, P. Schoeffel and R. Saho (2013) *Deepening Financial Inclusion for Women in the Pacific Islands. An assessment of the gender issues surrounding women's ability to access and control financial resources in Papua New Guinea and Samoa.* New York, Women's World Banking.

Boodoodsingh, R. (2014) *Measuring gender based violence towards improved services for victims in Samoa,* (unpublished work) Centre for Samoan studies, National University of Samoa.

Boodoodsingh, R. (2015) *Plural Legal Systems in Samoa: The impact on access to justice for survivors of domestic violence,* (unpublished work) Centre for Samoan Studies, National University of Samoa.

Committee on the Elimination of Discrimination against Women (2012) *Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Samoa.* 52nd Session, 9-27 July, CEDAW/C/WSM/CO/4-5.

Fraenkel, J. (2014) *The Impact of Electoral Systems on Women's Representation in Pacific Parliaments.* Suva, Pacific Islands Forum Secretariat, Pacific Institute of Advanced Studies in Development & Governance.

Government of Samoa and UNICEF (2006) *Samoa: A situation analysis of children, women and youth.* Suva, UNICEF.

Government of Samoa, (2001) *The Constitution of the Independent State of Samoa,* Apia.

Huffer, E. (2006) *A Woman's Place is in the House – the House of Parliament, Research to advance women's political representation in Forum Island Countries: a regional study presented in five reports.* Suva, Pacific Islands Forum Secretariat.

International Labour Organisation (2015) *Youth Employment in Samoa: A Situation Analysis.* Apia, ILO.

Inter-Parliamentary Union (2015) Women in national parliaments [Online]. <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> (Accessed 24 April 2015).

Klutz, Manumaua Luafata Simanu (2011) 'A Malu I Fale, 'E Malu Fo'i I Fafo' Samoan Woman and Power: Towards an Historiography of Changes and Continuities in Power Relations in Le Nu'u o Teine of Saoluafata, 1350 – 1998 C.E. Phd Thesis, University of Hawaii, Manoa.

Lesa, M. (2013) Fearing Land Alienation, Samoan Chiefs Challenge ADB Project, *Samoa Observer*, 29 December. <http://archives.pireport.org/archive/2013/december/12-30-02.htm>

Meleisea, M. (1980) *We Want the Forest, Yet Fear the Spirits: Culture and Change in Western Samoa*. Suva, South Pacific Social Sciences Association, pp. 21-29.

Meleisea, M. (2014) Land, Custom and History in Samoa. Paper presented at the Conference of the Pacific Islands Universities Research Network, Noumea, New Caledonia, 5-7 November 2014.

Ministry of Commerce Industry and Labour (2010) *Labour Market Survey of Private Sector Employers in Samoa 2010*. Apia, Government of Samoa.

Ministry of Education Sports and Culture (2013) *Education Statistical Digest 2013*. Apia, Government of Samoa.

Ministry of Education Sports and Culture (2014) *Early Childhood Care and Education Situational Analysis: Samoa*. Apia, Government of Samoa.

Ministry of Women Community and Social Development (2014) *Women: Matai and Leadership Survey (May 2015, unpublished report)*. Apia, Government of Samoa.

National University of Samoa (2006) *Samoa National Human Development Report: Sustainable Livelihoods in a Changing Samoa*. Apia, Centre for Samoan Studies, Le Papaigalagala.

Olson, M. D. (1997) Regulating custom: Land, law and central judiciary in Samoa, *The Journal of Pacific History*, 32:2, 153-179.

Olson, M. D. (2000) Articulating Custom: The Politics and Poetics of Social Transformations in Samoa. *Journal of Legal Pluralism*, 45, 19-47.

Percival, S.(2013) dvd, Part 1 & 2, *E au le 'ina'ilau a tama'ita'i – exploring gender equity issues in Samoa*, Paradigm Documentaries, Apia.

Samoa Bureau of Statistics (2012) *Population and Housing Census 2011 Analytical Report*, Apia Government of Samoa.

Samoa Bureau of Statistics and Ministry of Agriculture and Fisheries (2012) *Agricultural Census Analytical Report 2009*. Apia, Government of Samoa.

Samoa Bureau of Statistics and UNDP Pacific Centre (2010) *A report on the estimation of basic needs poverty lines, and the incidence and characteristics of hardship and poverty, Analysis of the 2008 household income and expenditure survey*. Apia, Government of Samoa.

Samoa Observer. 2014. "Unsavoury behaviour" stops progress. 10 July 2014.
<http://www.samoaobserver.ws/home/headlines/10755-unsavoury-behavior-stops-progress>

Schoeffel, P. (1980) The Origin and Development of Contemporary Women's Associations of Western Samoa, *Journal of Pacific Studies*, 1(3).

Schoeffel, P. (1985) Dilemmas of Modernization in Primary Health Care in Western Samoa. *Social Science and Medicine*, 19(3).

Schoeffel, P. (1987) Rank, gender and politics in ancient Samoa: The genealogy of Salamasina, O Le Tafaifa. *Journal of Pacific History*, 22(3-4), 174-193.

Schoeffel, P. (1995) The Samoan Concept of Feagaiga and its Transformations. In J. Huntsman (ed.) *Tonga and Samoa: Images of Gender and Polity*, Christchurch, Macmillan Brown Centre for Pacific Studies, University of Canterbury.

Schultz, E. (1911) The Most Important Principles of Samoan Family Law, and the Laws of Inheritance, *Journal of the Polynesian Society*, 20 (2) (78) (June, 1911), 43-53.

Small Business Enterprise Centre of Samoa (2010) *Agriculture Sector Profile*. Apia, SBEC.

So'o, A. (2012) Political Development. In M. Meleisea, P. Schoeffel and E. Meleisea (eds.) *Samoa's Journey 1961-2012: Aspects of History*. Wellington, Victoria University Press.

Tcherkezoff, S. (2000) The Samoan Category Matai ("Chief"): A Singularity in Polynesia? Historical and Etymological Comparative Queries, *The Journal of the Polynesian Society*, 109(2), 151-190.

Tcherkezoff, S. (2008) First contacts in Polynesia: the Samoan case (1722-1848): Western misunderstanding about sexuality and divinity. Canberra, Australian National University.

Thornton, A., Kerslake M. T. and Binns T. (2010) Alienation and obligation: Religion and social change in Samoa. *Asian Pacific Viewpoint*, 51 (1), 1- 16.

Thornton A., Kerslake M. T. and Binns T. (2013) Hard times in Apia? Urban landlessness and the church in Samoa. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 34, 357-372.

Tuimaleali'ifano, A. M. (2006) *O Tama a 'Aiga: The Politics of Succession to Samoa's Paramount Titles*. Suva, University of the South Pacific.

Tuimaleali'ifano, M. (1990) *Samoans in Fiji: Migration, Identity and Communication*. Suva, Institute of Pacific Studies, Fiji, Tonga and Western Samoa Extension Centres, University of the South Pacific.

Tuimalealiifano, A. M. (2006) Matai Titles and Modern Corruption in Samoa: Costs, expectations and consequences for families and society, In S. Firth (ed.) *Globalization and Governance in the Pacific Islands*. Canberra, Australian National University E Press, pp. 363-371.

Turner, J. W. (1997) Continuity and Constraints: Reconstructing the Concept of Tradition from a Pacific Perspective. *The Contemporary Pacific*, Vol 9 (2), 345-381.

Ward R. G (1997) Changing forms of communal tenure. In P. Larmour (ed.) *The Governance of Common Property in the Pacific*. Canberra, Australian National University E Press. pp. 19-32.

ISBN 978-982-9003-70-6

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-982-9003-70-6.

9 789829 003706

LAUMUA O SU'ESU'EGA O MATA'UPU TAU SAMOA LE IUNIVESITE AOAO O SAMOA (NUS)